۷۸۶

مثنوی

اسرار و رموز

یعنی

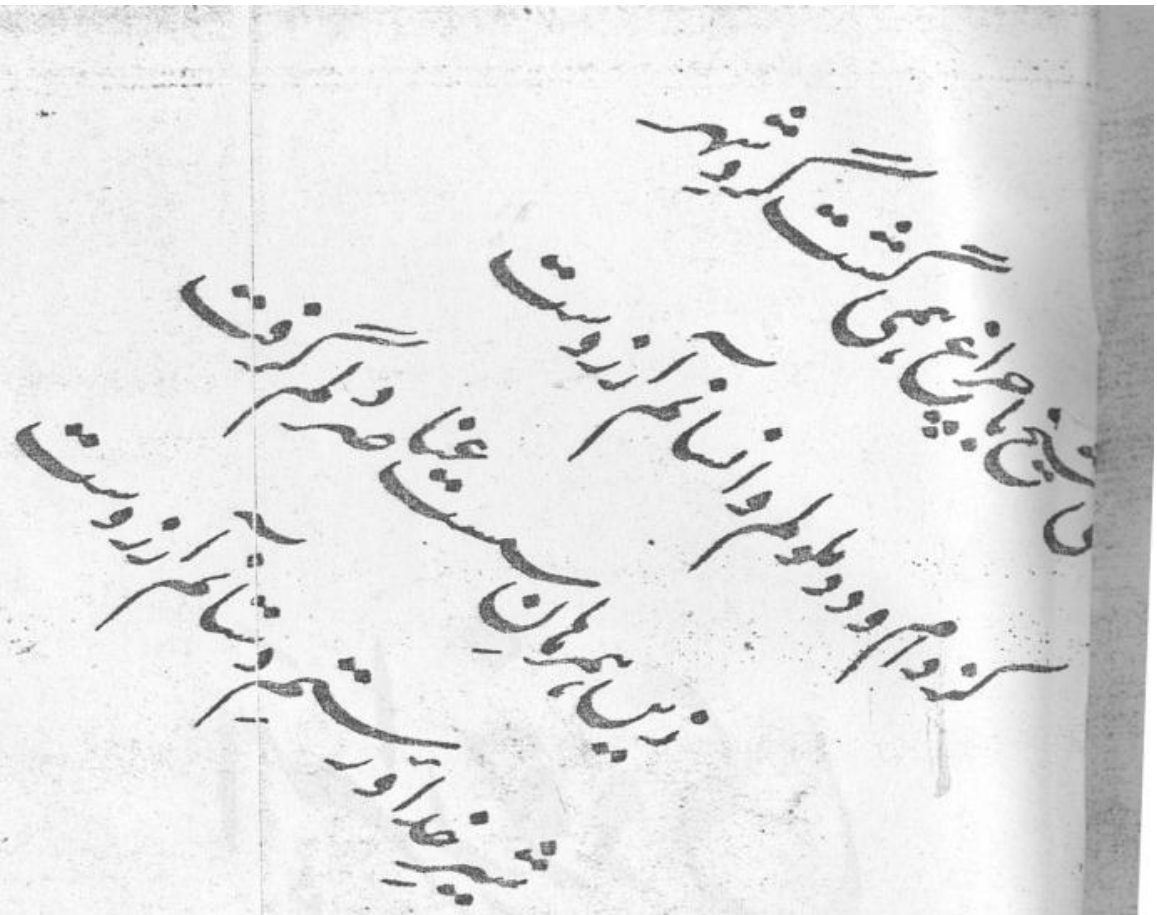
اسرارِ خودی و رموزِ بیخودی

(ہر دو یکجا)

طبع اول ۱۹۲۳ء، مطبع کریمی، لاہور

اقبال

(عبدالمجید خواجہ نویس لاہور)

گفتم که یافت می نشود جسته ایم ما
گفت آنکه یافت می نشود آنم آرزوست

(مولینا جلال الدین رومی رح)

دیباچہ

اس ایڈیشن میں ناظرین کی سہولت کے لئے دونوں مثنویاں یعنی اسرار خودی اور رموز بیخودی یکجا شائع کی جاتی ہیں معمولی لفظی ترمیم کے علاوہ مطالب کی مزید تشریح کے لئے بعض بعض جگہ اشعار کا بھی اضافہ ہے جن کی مجموعی تعداد سوا سو ہوگی۔ ایک دو جگہ نئے عنوان بھی قائم کئے گئے ہیں مگر کتاب کی ترتیب میں کوئی فرق نہیں۔

محمد اقبال

IQBAL ACADEMY PAKISTAN
LIBRARY,
Acc. No. 17808
LAHORE.

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اسرارِ خودی

تمہید

نیست در خشک و ترِ بیشۂ من کوتاہی
چوبِ ہر نخل کہ منبر نشود دار کنم — نظیری نیشاپوری

راہِ شب چوں مہرِ عالمتاب زد — گریۂ من بر رخِ گل آب زد
اشکِ من از چشمِ نرگس خواب شست — سبزہ از ہنگامہ ام بیدار رُست

یا غبار زورِ کلامم آزمود — مصرعے کارید و شمشیرے درود

در چمن جز دانۂ اشکم نکشت — تارِ افغانم بپود باغ رشت

ذرہ ام مہرِ منیر آنِ من است — صد سحر اندر گریبانِ من است

خاکِ من روشن تر از جامِ جم است — محرم از ناز ہائے عالم است

فکرم آں آہو سرِ فتراک بست — کو ہنوز از نیستی بیروں نجست

سبزہ نا روئیدہ زیبِ گلشنم — گل بشاخ اندر نہاں در دامنم

محفلِ را مشں گری برہم زدم (۱) — زخمہ بر تارِ رگِ عالم زدم

بسکہ عودِ فطرتم نادر نواست — ہم نشیں از نغمہ ام نا آشناست

در جہاں خورشیدِ نو زائیدہ ام — رسم و آئینِ فلک نا دیدہ ام

رم ندیدہ انجمِ از تابم ہنوز — ہست نا آشفتہ سیمابم ہنوز

بحر از رقصِ ضیایم بے نصیب — کوہ از رنگِ حنایم بے نصیب

خوگرِ من نیست چشمِ ہست و بود — لرزہ بر تن خیزم از بیمِ نمود

(۱) راہشں گری - نغمہ و مزد

بامم از خاور رسید و شب شکست (۱)
شبنمِ نو بر گلِ عالم نشست

انتظارِ صبحِ خیزاں می کشم
اے خوشا زرتشتیانِ آتشم

نغمه ام از زخمه بے پرواستم
من نوائے شاعرِ فرداستم

عصرِ من دانندهٔ اسرارِ نیست
یوسفِ من بہرِ ایں بازار نیست

نا امید استم زیارانِ قدیم
طورِ من سوزد کہ مے آید کلیم

قلزمِ یاراں چو شبنم بے خروش
شبنمِ من مثلِ یم طوفاں بدوش

نغمهٔ من از جہانِ دیگر است
ایں جرس را کاروانِ دیگر است

اے بسا شاعر کہ بعد از مرگ زاد
چشمِ خود بر بست و چشمِ ما کشاد

رخت باز از نیستی بیروں کشید
چوں گل از خاکِ مزارِ خود دمید

کارواں ہا گرچہ زیں صحرا گذشت
مثلِ گامِ ناقہ کم غوغا گذشت

عاشقم فریاد ایمانِ من است
شورِ حشر از پیشِ خیزانِ من است

نغمه ام زاندازهٔ تار است بیش
من نترسم از شکستِ عودِ خویش

قطره از سیلابِ من بیگانه به — قلزم از آشوب و دیوانه به
در نمی گنجد بجو عمّانِ من — بحرها باید پئے طوفانِ من
غنچه کز بالیدگی گلشن نشد — در خورِ ابرِ بهارِ من نشد
برقها خوابیده در جانِ من است — کوه و صحرا باب جولانِ من است
پنجه کن با بحرم ار صحرا استی — برقِ من در گیر اگر سیناستی
چشمهٔ حیوان براتم کرده اند — محرمِ رازِ حیاتم کرده اند
ذرّه از سوزِ نوایم زنده گشت — پر کشود و کرمکِ تابنده گشت
هیچکس رازے که من گویم نگفت — همچو فکرِ من درِ معنی نه سفت
سرِّ عیشِ جاوداں خواہی بیا — هم زمیں هم آسماں خواہی بیا

پیرِ گردوں با من ایں اسرار گفت
از ندیماں رازہا نتواں نہفت

ساقیا برخیز و مے در جام کن — محو از دل کاوشِ ایام کن

شعلهٔ آبی که اصلش زمزم است — گر گدا باشد پرستارش جم است

می کند اندیشه را هشیار تر — دیدهٔ بیدار را بیدار تر

اعتبارِ کوه بخشد کاه را — قوتِ شیران دهد روباه را

خاک را اوجِ ثریّا میدهد — قطره را پهنائے دریا میدهد

خامشی را شورشِ محشر کند — پائے کبک از خونِ باز احمر کند

خیز و در جامم شرابِ ناب ریز — بر شبِ اندیشه‌ام مهتاب ریز

تا سوئے منزل کشم آوارہ را — ذوقِ بیتابی دہم نظّارہ را

گرم رو از جستجوئے نوشوم — روشناسِ آرزوئے نوشوم

چشمِ اہلِ ذوق را مردُم شوم — چوں صدا در گوشِ عالم گُم شوم

قیمتِ جنسِ سخن بالا کنم — آبِ چشمِ خویش در کالا کنم

باز بر خوانم ز فیضِ پیرِ روم — دفترِ سربستهٔ اسرارِ علوم

جانِ او از شعله‌ها سرمایه دار — من فروغِ یک نفس مثلِ شرار

شمعِ سوزاں تاختم بر پروانه ام
بادهٔ شبخوں ریختم بر پیمانه ام

پیرِ رومی خاک را اکسیر کرد
از غبارم جلوه ها تعمیر کرد

ذرّه از خاکِ بیاباں رخت بست
تا شعاعِ آفتاب آرد بدست

موجم و در بحرِ او منزل کنم
تا دُرِ تابندهٔ حاصل کنم

من که مستیها ز صهبایش کنم
زندگانی از نفسهایش کنم

شب دلِ من مائلِ فریاد بُود
خامشی از یارِ بم آباد بُود

شکوه آشوبِ غمِ دوراں بُدم
از تهی پیمانگی نالاں بُدم

ایں قدر نظّاره ام بیتاب شد
بال و پر شکست و آخر خواب شد

روئے خود بنمود پیرِ حق سرشت
کو بحرفِ پهلوی قرآں نوشت

گفت اے دیوانهٔ اربابِ عشق
جُرعهٔ گیر از شرابِ نابِ عشق

بر جگر هنگامهٔ محشر بزن
شیشه بر سنگ دیده بر نشتر بزن

خندہ را سرمایۂ صد نالہ ساز
اشکِ خونیں را جگر پر کالہ ساز

تا بکے چوں غنچہ می باشی خموش
نگہتِ خود را چو گل ارزاں فروش

در گرہ ہنگامہ داری چوں سپند
محملِ خود بر سرِ آتش بہ بند

چوں جرس آخر ز ہر جزوِ بدن
نالۂ خاموش را بیروں فگن

آتش استی بزمِ عالم بر فروز
دیگراں را ہم ز سوزِ خود بسوز

فاش گو اسرارِ پیرِ ما فروش
موج می شو کسوتِ میناپوش

سنگ شو آئینۂ اندیشہ را
بر سرِ بازار بشکن شیشہ را

از نیستاں ہمچو نے پیغام دہ (۱)
قیس را از قومِ حی پیغام دہ

نالہ را اندازِ نو ایجاد کن
بزم را از ہائے و ہو آباد کن

خیز و جانِ نو بدہ ہر زندہ را
از قمِ خود زندہ تر کن زندہ را

خیز و پا بر جادۂ دیگر بنہ
جوشِ سودائے کہن از سر بنہ

آشنائے لذتِ گفتار شو
اے درائے کارواں بیدار شو

(۱) اے حی۔ یہ لفظ کے قیس کا نام۔

زیں سخن آتش بہ پیراہن شدم
مثلِ نے ہنگامہ آبستن شدم

چوں نوا از تارِ خود برخاستم
جستے از بہرِ گوش آراستم

برگرفتم پردہ از رازِ خودی
وانمودم سرِّ اعجازِ خودی

بود نقشِ ہستیم انگارۂ (۱)
ناقبولے ناکسے ناکارۂ

عشق سوہاں زد مرا آدم شدم
عالم کیف و کم عالم شدم

حرکتِ اعصابِ گردوں دیدہ ام
در رگِ مہ گردشِ خوں دیدہ ام

بہرِ انساں چشمِ من شبہا گریست
تا دریدم پردۂ اسرارِ زیست

از درونِ کارگاہِ ممکنات
برکشیدم سرِّ تقویمِ حیات

من کہ ایں شب را چو مہ آراستم
گردِ پائے ملّت بیضا ستم

ملّتے در باغ و راغ آوازہ اش
آتشِ و لہا سرودِ تازہ اش

ذرّہ کشت و آفتاب انبار کرد
خرمن از صد رومی و عطار کرد

(۱) انگارہ نقش ناقص

آهِ گرمم رخت برگردوں کشد — گرچه دودم از تبارِ آتشم

خامه‌ام از همتِ فکرِ بلند — رازِ این نه پرده در صحرا فگند

قطره تا همپایهٔ دریا شود

ذره از بالیدگی صحرا شود

شاعری زین مثنوی مقصود نیست — بت‌پرستی بت‌گری مقصود نیست

هندیم از پارسی بیگانه‌ام — ماهِ نو باشم تهی پیمانه‌ام

حسنِ اندازِ بیان از من مجو (۱) — خوانسار و اصفهان از من مجو

گرچه هندی در عذوبت شکر است (۲) — طرزِ گفتارِ دری شیرین‌تر است

فکرِ من از جلوه‌اش مسحور گشت — خامهٔ من شاخِ نخلِ طور گشت

پارسی از رفعتِ اندیشه‌ام — در خورد با فطرتِ اندیشه‌ام

خرده بر مینا مگیر اے هوشمند (۳) — دل بذوقِ خردهٔ مینا ببند (۴)

(۱) خانسار و اصفهان از ایران
کے دو مشہور مقامات
جہاں کی خاکسے
شعرا پیدا ہوئے مشہور

(۲) عذوبت شیرینی
شکر مصری کی طرح
خرد خردہ ریزہ

(۳) خرده خردہ ریزہ

(۴) خردهٔ مینا شراب

در بیان اینکه اصل نظامِ عالم از خودی است و تسلسلِ حیاتِ تعیّنات و وجود بر استحکامِ خودی انحصار دارد[1]

پیکرِ ہستی ز آثارِ خودی است — ہر چہ می بینی ز اسرارِ خودی است

خویشتن را چوں خودی بیدار کرد — آشکارا عالمِ پندار کرد

صد جہاں پوشیدہ اندر ذاتِ او — غیر او پیداست از اثباتِ او

در جہاں تخمِ خصومت کاشت است — خویشتن را غیرِ خود پنداشت است

ساز و از خود پیکرِ اغیار را — تا فزاید لذتِ پیکار را

میکشد از قوّتِ بازوئے خویش — تا شود آگاہ از نیروئے خویش

خود فریبی ہائے او عینِ حیات — ہمچو گل از خوں وضو عینِ حیات

---

[1] اس عنوان کے ذیل میں جو اشعار ہیں اُن سے لفظ خودی کے معنی پر روشنی پڑے گی اس ضمن میں صفحہ نمبر ۲۸ کے اشعار بھی زیرِ نظر رکھئے۔

بهرِ یک گُل خونِ صد گلشن کنند
از پئے یک نغمه صد شیون کنند

یک فلک را صد هلال آورده است
بهرِ حرفے صد مقال آورده است

عذرِ این اسراف و این سنگیں دلی
خلق و تکمیلِ جمالِ معنوی

حسنِ شیریں عذرِ دردِ کوہکن
نافۂ عذرِ صد آہوئے ختن

سوزِ پیہم قسمتِ پروانہ ها
شمع عذرِ محنتِ پروانہ ها

خامۂ او نقشِ صد امروز بست
تا بیارد صبحِ فردائے بدست

شعله هائے او صد ابراہیم سوخت
تا چراغِ یک محمدؐ برفروخت

می شود از بهرِ اغراضِ عمل
عامل و معمول و اسباب و علل

خیزد انگیزد پرد تابد رمد
سوزد افروزد کشد میرد دمد

وسعتِ ایام جولانگاہِ او
آسماں موجے ز گردِ راہِ او

گُل بجیبِ آفاق از گلکاریش
شب ز خوابش روز از بیداریش

شعلۂ خود در شرر تقسیم کرد
جز پرستی عقل را تعلیم کرد

خودشکن گردید و اجزا آفرید — اندکے آشفت و صحرا آفرید

باز از آشفتگی بیزار شد — وز بہم پیوستگی کہسار شد

وا نمودن خویش را خوئے خودی است — خفتہ در ہر ذرہ نیروئے خودی است

قوتِ خاموش و بیتابِ عمل

از عمل پابندِ اسبابِ عمل

چوں حیات عالم از زورِ خودی است — پس بقدرِ استواری زندگی است

قطرہ چوں حرفِ خودی از بر کند — ہستیِ بے مایہ را گوہر کند

بادہ از ضعفِ خودی بے پیکر است — پیکرش منت پذیرِ ساغر است

گرچہ پیکر می پذیرد جامِ مے — گردشش از ما و ام گیرد جامِ مے

کوہ چوں از خود رود صحرا شود — شکوہ سنجِ جوششِ دریا شود

موج تا موج است در آغوشِ بحر — می کند خود را سوارِ دوشِ بحر

حلقۂ زد نور تا گردید چشم — از تلاشِ جلوہ ہا جنبید چشم

سبزه چون تابِ دمید از خویش یافت
همتِ او سینهٔ گلشن شگافت

شمع هم خود را بخود زنجیر کرد
خویش را از ذره ها تعمیر کرد

خود گدازی پیشه کرد از خود رمید
هم چو اشک آخر ز چشمِ خود چکید

گر بفطرت پخته تر بودے نگیں
از جراحت ها بیاسودے نگیں

می شود سرمایه دارِ نامِ غیر
دوشِ او مجروحِ بارِ نامِ غیر

چون زمیں بر هستیِ خود محکم است
ماه پابندِ طوافِ پیهم است

هستیِ مهر از زمیں محکم تر است
پس زمیں مسحورِ چشمِ خاور است

جنبش از مژگانِ برد شانِ چنار
مایه دار از سطوتِ او کوهسار

تار و پودِ کسوتِ او آتش است
اصلِ او یک دانهٔ گردنکش است

چون خودی آرد بهم نیروئے زیست
می کشاید قلزمے از جوئے زیست

دربیانِ اینکه حیاتِ خودی از تخلیق و تولیدِ مقاصد است

زندگانی را بقا از مدعاست — کاروانش را درا از مدعاست

زندگی در جستجو پوشیده است — اصلِ او در آرزو پوشیده است

آرزو را در دلِ خود زنده دار — تا نگردد مشتِ خاکِ تو مزار

آرزو جانِ جهانِ رنگ و بوست — فطرتِ هر شے امینِ آرزوست

از تمنا رقصِ دل در سینه ها — سینه ها از تابِ او آئینه ها

طاقتِ پرواز بخشد خاک را — خضر باشد موسیِ ادراک را

دل ز سوزِ آرزو گیرد حیات — غیرِ حق میرد چو او گیرد حیات

چون ز تخلیقِ تمنا باز ماند (۱) — شہپرش بشکست و از پرواز ماند

آرزو ہنگامہ آرائے خودی — موجِ بیتابے ز دریائے خودی

آرزو صیدِ مقاصد را کمند — دفترِ افعال را شیرازہ بند

(۱) تخلیق یعنی آفرینش

زندہ را نفیِ تمنا مُردہ کرد
شعلہ را نقصانِ سوز افسردہ کرد

چیست ایں دیدہ بہ دیدارِ ما
بست صورت لذتِ دیدارِ ما

کبک پا از شوخیِ رفتار یافت
بلبل از نیِ نوا منقار یافت

نے بروں از نیستاں آباد شد
نغمہ از زندانِ او آزاد شد

عقلِ ندرت کوش و گردوں تاز چیست
ہیچ میدانی کہ ایں اعجاز چیست

زندگی سرمایہ دار از آرزوست
عقل از زائیدگانِ بطنِ اوست

چیست سِرِّ قوم و آئین و رسوم
چیست رازِ تازگیہائے علوم

آرزوئے کو بزورِ خود شکست
سر ز دل بیروں زد و صورت بہ بست

دست و دندان و دماغ و چشم و گوش
فکر و تخییل و شعور و یاد و ہوش

زندگی مرکب چو در جنگاہ بست
بہرِ حفظِ خویش ایں آلات ساخت

آگہی از علم و فن مقصود نیست
غنچہ و گل از چمن مقصود نیست

علم از اسبابِ تقویمِ خودی است
علم از سامانِ حفظِ زندگی است

علم و فن از پیش خیزانِ حیات
علم و فن از خانه زادانِ حیات

اے ز رازِ زندگی بیگانہ خیز
از شرابِ مقصدے مستانہ خیز

مقصدے مثلِ سحر تابندۂ
ماسوئے را آتشِ سوزندۂ

مقصدے از آسماں بالاترے
دلربائے دلستانے دلبرے

باطلِ دیرینہ را غارتگرے
فتنہ در جیبِ سراپا محشرے

از تخلیقِ مقاصد زندہ ایم
از شعاعِ آرزو تابندہ ایم

در بیان اینکہ خودی از عشق و محبت استحکام می پذیرد

نقطۂ نورے کہ نامِ او خودی است
زیرِ خاکِ ما شرارِ زندگی است

از محبت می شود پائندہ تر
زندہ تر سوزندہ تر تابندہ تر

(۱) ارتقائے عشق و شوق

از محبت اشتعالِ جوہرش — ارتقائے ممکناتِ مضمرش
فطرتِ او آتش اندوزد ز عشق — عالم افروزی بیاموزد ز عشق
عشق را از تیغ و خنجر باک نیست — اصلِ عشق از آب و باد و خاک نیست
در جہاں ہم صلح و ہم پیکار عشق — آبِ حیواں تیغِ جوہر دارِ عشق
از نگاہِ عشق خارا شق شود — عشقِ حق آخر سراپا حق شود
عاشقی آموز و محبوبے طلب — چشمِ نوحے قلبِ ایوبے طلب
کیمیا پیدا کن از مشتِ گلے — بوسہ زن بر آستانِ کاملے
شمعِ خود را ہمچو رومی برفروز — روم را در آتشِ تبریز سوز
ہست معشوقے نہاں اندر دلت — چشم اگر داری بیا بنمائمت
عاشقانِ او ز خوباں خوب تر — خوشتر و زیباتر و محبوب تر
دل ز عشقِ او توانا می شود — خاک ہمدوشِ ثریا می شود
خاک نجد از فیضِ او چالاک شد — آمد اندر وجد و بر افلاک شد

در دلِ مسلم مقامِ مصطفیٰ است
آبروئے ما زنامِ مصطفیٰ است

طور موجے از غبارِ خانہ اش
کعبہ را بیت الحرم کاشانہ اش

کمتر از آنے ز اوقاتش ابد
کاسبِ افزایش از ذاتش ابد

بوریا ممنونِ خوابِ راحتش
تاجِ کسریٰ زیرِ پائے امتش

در شبستانِ حرا خلوت گزید
قوم و آئین و حکومت آفرید

ماند شبہا چشمِ او محرومِ نوم
تا بہ تختِ خسروی خوابید قوم

وقتِ ہیجا تیغِ او آہن گداز
دیدۂ او اشکبار اندر نماز

در دعائے نصرت آمیں تیغِ او
قاطعِ نسلِ سلاطیں تیغِ او

در جہاں آئینِ نو آغاز کرد
مسندِ اقوامِ پیشیں در نورد

از کلیدِ دیں درِ دنیا کشاد
ہمچو او بطنِ امِ گیتی نزاد

در نگاہِ او یکے بالا و پست
با غلامِ خویش بر یک خواں نشست

در مصافے پیشِ آں گردوں سریر (۱)
دخترِ سردارِ طے (۲) آمد اسیر

(۱) مصاف۔ جنگ۔ (۲) سردار طے۔ عرب کے قبیلہ بنی طے کا سردار حاتم جو اپنی فیاضی کے لئے مشہور تھا۔

پائے در زنجیر و هم بے پردہ بود — گردن از شرم و حیا خم کردہ بود

دخترک را چوں نبیؐ بے پردہ دید — چادرِ خود پیشِ روئے او کشید

ما ازاں خاتونِ طے عریاں تریم — پیشِ اقوامِ جہاں بے چادریم

روزِ محشر اعتبارِ ماست او — در جہاں ہم پردہ دارِ ماست او

لطف و قہرِ او سراپا رحمتے — آں بیاراں ایں باعدا رحمتے

آنکہ بر اعدا درِ رحمت کشاد (۱) — مکہ را پیغامِ لا تثریب داد

ما کہ از قیدِ وطن بیگانہ ایم — چوں نگہ نورِ دو چشمیم و یکیم

از حجاز و چین و ایرانیم ما — شبنمِ یک صبحِ خندانیم ما

مستِ چشمِ ساقیِ بطحاستیم — در جہاں مثلِ مے و مینا ستیم

امتیازاتِ نسب را پاک سوخت — آتشِ او ایں خس و خاشاک سوخت

(۱) لا تثریب علیکم الخ (یعنے تمہارے لئے کوئی تعزیر نہیں) اگرچہ کفار عرب نے نبی کریمؐ کو بہت ایذا دی تھی - مگر فتح مکہ کے بعد جب کہ فاتح کو انتقام کا حق اور قوت حاصل تھی حضور علیہ السلام نے لا تثریب علیکم فرما کر سب کو معاف فرما دیا - شعر بالا میں اسی آیہ شریفہ کی طرف تلمیح ہے ٭

چوں گلِ صد برگ ما را بو یکیست
اوست جانِ ایں نظام و او یکیست

سرِّ مکنونِ دلِ او ما بدیم
نعرہ بے باکانہ زد افشا شدیم

شورِ عشقش در نئے خاموشِ من
می تپد صد نغمہ در آغوشِ من

من چہ گویم از تولّائش کہ چیست
خشک چوبے در فراقِ او گریست

ہستیِ مسلم تجلّی گاہِ او
طور ہا بالد ز گردِ راہِ او

پیکرم را آفرید آئینہ اش
صبحِ من از آفتابِ سینہ اش

در تپید و مبدم آرامِ من
گرم تر از صبحِ محشر شامِ من

ابر آذار است و من بستانِ او
تاکِ من نمناک از بارانِ او

چشم در کشتِ محبّت کاشتم
از تماشا حاصلے برداشتم

خاکِ یثرب از دو عالم خوشتر است
اے خنک شہرے کہ آنجا دلبر است

کشتۂ اندازِ مُلّا جامیم
نظم و نثرِ او علاجِ خامیم

شعر لب ریزِ معانی گفتہ است
در ثنائے خواجہ گوہر سفتہ است

(۱) ابر آذار و موسم بہار کا دل

"نسخۂ کونین را دیباچہ اوست
جملہ عالم بندگان و خواجہ اوست"

کیفیت ہا خیزد از صہبائے عشق — ہست ہم تقلید از اسمائے عشق
کاملِ بسطام در تقلید فرد (۱) اجتناب از خوردنِ خربوزہ کرد
عاشقی محکم شو از تقلیدِ یار — تا کمندِ تو شود یزداں شکار
اندکے اندر حرائے دل نشیں — ترکِ خود کن سوئے حق ہجرت گزیں
محکم از حق شو سوئے خود گام زن! — لات و عزّائے ہوس را سر شکن!
لشکرے پیدا کن از سلطانِ عشق (۲) جلوہ گر شو بر سرِ فارانِ عشق
تا خدائے کعبہ بنوازد ترا
شرحِ (۳) اِنّی جاعِلٌ سازد ترا

(۱) حضرت بایزید بسطامیؒ نے خربوزہ کھانے سے محض اس بنا پر اجتناب کیا تھا کہ انہیں معلوم نہ تھا کہ نبی کریمؐ نے یہ پھل کس طرح کھایا ہے۔ اسی کامل تقلید کا نام عشق ہے۔
(۲) سلطان۔ غلبہ۔ قوت۔ (۳) اِنّی جاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَۃً (آیہ شریفہ)

در بیانِ اینکہ خودی از سوال ضعیف میگردد

اے فراہم کردہ از شیراں خراج — گشتہ روبہ مزاج از احتیاج

خستگیہائے تو از ناداری است — اصل دردِ تو ہمیں بیماری است

می رباید رفعت از فکرِ بلند — می کُشد شمعِ خیالِ ارجمند

از خُمِ ہستی مئے گلفام گیر! — نقدِ خود از کیسۂ ایام گیر!

خود فرود آ از شتر مثلِ عمرؓ (۱) — اَلْحَذَرْ از منّتِ غیر اَلْحَذَرْ

تا بکے دریوزۂ منصب کنی — صورتِ طفلاں زنے مرکب کنی

فطرتے کو بر فلک بندد نظر — پست می گردد ز احسانِ دگر

از سوال افلاس گردد خوار تر — از گدائی گدیہ گر نادار تر

از سوال آشفتہ اجزائے خودی — بے تجلی نخل سینائے خودی

(۱) جب بحالتِ سواری اشتر جناب فاروق رضؓ کا تازیانہ ہاتھ سے گر گیا۔ تو اسے زمین پر سے اُٹھانے کیلئے آپ خود اونٹ سے اُترے اور اس معمولی کام کے لئے بھی کسی کا احسان گوارا نہ فرمایا۔ اس شعر میں اسی واقعہ کی طرف اشارہ ہے۔ ۱۲

مشتِ خاکِ خویش را از ہم مپاش
مثلِ مہ رزقِ خود از پہلو تراش

گرچہ باشی تنگ روز و تنگ بخت
در رہِ سیلِ بلا افگندہ رخت

رزقِ خویش از نعمتِ دیگر مجو
موجِ آب از چشمۂ خاور مجو

تا نباشی پیشِ ہنگامہ خجل
روزِ فردائے کہ باشد جانگسل

ماہ را روزی رسد از خوانِ مہر
داغ بر دل دارد از احسانِ مہر

ہمت از حق خواہ و با گردوں ستیز
آبروئے ملتِ بیضا مریز

آنکہ خاشاکِ بتاں از کعبہ رُفت (۱)
مردِ کاسب را حبیب اللہ گفت

وائے بر منّت پذیرِ خوانِ غیر
گردنش خم گشتۂ احسانِ غیر

خویش را از برقِ لطفِ غیر سوخت (۲)
با پشیزے مایۂ غیرت فروخت

اے خنک آں تشنہ کاندر آفتاب
می نخواہد از خضر یک جامِ آب

ترجبیں از خجلتِ سائل نشد
شکلِ آدم ماند و مشتِ گِل نشد

---

(۱) الکاسب حبیب اللہ (حدیث) ۱۲ - (۲) پشیز - کوڑی ۱۲ -

زیرِ گردوں آں جوانِ ارجمند — می رود مثلِ صنوبر سربلند

در تہی دستی شود خود دار تر — بختِ او خوابید و او بیدار تر

قلزمِ زنبیل سیلِ آتش است — گر ز دستِ خود رسد شبنم خوش است

چوں حباب از غیرتِ مردانہ باش
ہم بہ بحر اندر نگوں پیمانہ باش

در بیان اینکہ چوں خودی از عشق و محبّت محکم میگردد قوائے ظاہرہ و مخفیہ نظامِ عالم را مسخّر می سازد

از محبت چوں خودی محکم شود — قوتش فرمانده عالم شود

پیرِ گردوں کز کواکب نقش بست — غنچہ ہا از شاخسارِ او شکست

پنجۂ او پنجۂ حق می شود (۱) ماہ از انگشتِ او شق می شود

در خصوماتِ جہاں گردد حکم (۲) تابعِ فرمانِ او دارا و جم

با تو می گویم حدیثِ بو علیؒ در سوادِ ہند نامِ او جلی

آں نوا پیرائے گلزارِ کہن (۳) گفت با ما از گلِ رعنا سخن

خطۂ ایں جنّتِ آتش نژاد از ہوائے دامنش مینو سواد

کوچک ابدالش سوئے بازار رفت (۴) از شرابِ بو علیؒ سرشار رفت

عاملِ آں شہر می آمد سوار (۵) ہمرکابِ او غلام و چوبدار

پیشرو زد بانگ اے نا ہوشمند برجلو دارانِ عامل رہ مبند

رفت آں درویش سر افگندہ پیش غوطہ زن اندر یمِ افکارِ خویش

چوبدار از جامِ استکبار مست بر سرِ درویشِ چوب خود شکست

(۱) تلمیح ہے معجزہ شق القمر کی طرف ۱۲ - (۲) حکم منصف ۱۲

(۳) تلمیح ہے حضرت بو علی قلندرؒ کے اس شعر کی طرف "مرحبا اے بلبلِ باغِ کہن - از گلِ رعنا بگو با ما سخن" ۱۲

(۴) کوچک ابدال اصطلاحِ فقرا میں مرید و پیش دست کو کہتے ہیں ۱۲ - (۵) عامل - گورنر - حاکم - ۱۲ -

از رهِ عامل فقیر آزرده رفت
دلگران و ناخوش و افسرده رفت

در حضورِ بوعلیؒ فریاد کرد
اشک از زندانِ چشم آزاد کرد

صورتِ برقے که بر کهسار ریخت
شیخ سیلِ آتش از گفتار ریخت

از رگِ جان آتشِ دیگر کشود
با دبیرِ خویش ارشادے نمود

خامه را برگیر و فرمانے نویس!
از فقیرے سوئے سلطانے نویس!

بندهٔ ام را عامل بر سر زده است
بر متاعِ جانِ خود اخگر زده است

باز گیر ایں عاملِ بد گوهرے
ورنه بخشم ملکِ تو با دیگرے

نامهٔ آں بندهٔ حق دستگاه
لرزه ها انداخت در اندامِ شاه

پیکرش سرمایهٔ آلام گشت
زرد مثلِ آفتابِ شام گشت

بهرِ عامل حلقهٔ زنجیر جست
از قلندر عفوِ ایں تقصیر جست

خسروِ شیریں زباں رنگیں بیاں
نغمه هائش از ضمیرِ کن فکاں

فطرتش روشن مثالِ ماهتاب
گشت از بهرِ سفارت انتخاب

چنگ را پیشِ قلندر چوں نواخت — از نوائے شیشۂ جانش گداخت
شوکتے کو پختہ چوں کہسار بود — قیمتِ یک نغمۂ گفتار بود

نیشتر بر قلبِ درویشاں مزن
خویش را در آتشِ سوزاں مزن

حکایت درین معنی کہ مسئلۂ نفی خودی از مخترعاتِ اقوامِ مغلوبۂ بنی نوعِ انسان است کہ باین طریق مخفی اخلاقِ اقوامِ غالبہ را ضعیف می سازند

آں شنیدستی کہ در عہدِ قدیم (۱) — گوسفنداں در علف زارے مقیم

(۱) علف زار - چراگاہ ۱۲

از وفورِ کاه نسل افزا بدند
فارغ از اندیشهٔ اعدا بدند

آخر از ناسازیِ تقدیر میش
گشت از تیرِ بلائے سینه ریش

شیرها از بیشه سر بیروں زدند
بر علف زارِ بزاں شبخوں زدند

جذب و استیلا شعارِ قوت است
فتح رازِ آشکارِ قوت است

شیرِ نر کوسِ شہنشاہی نواخت
میش را از حریت محروم ساخت

بسکه از شیراں نیاید جز شکار
سرخ شد از خونِ میش آں مرغزار

گوسفندے زیرکے فہمیدهٔ
کہنه سالے گرگ باراں دیدهٔ

تنگدل از روزگارِ قومِ خویش
از ستمہائے ہزبراں سینه ریش

شکوه ها از گردشِ تقدیر کرد
کارِ خود را محکم از تدبیر کرد

بہرِ حفظِ خویش مردِ ناتواں
حیله ها جوید ز عقلِ کارداں

در غلامی از پئے دفعِ ضرر
قوتِ تدبیر گردد تیز تر

پختہ چوں گردد جنونِ انتقام
فتنه اندیشی کند عقلِ غلام

گفت با خود عقدۂ ما مشکل است — قلزمِ غمہائے ما بے ساحل است

میش نتواند بزور از شیر رست — سیم ساعد ماو او پولاد دست

نیست ممکن کز کمالِ وعظ و پند — خوئے گرگی آفریند گوسفند

شیر نر را میش کردن ممکن است — غافلش از خویش کردن ممکن است

صاحبِ آوازۂ الہام گشت — واعظِ شیرانِ خوں آشام گشت

نعرہ زد اے قوم کذّابٌ اشر (۱) — بے خبر از یومِ نحسٍ مستمر

مایہ دار از قوتِ روحانیم — بہرِ شیراں مرسلِ یزدانیم

دیدۂ بے نور را نور آمدم (۲) — صاحبِ دستور و مامور آمدم

توبہ از اعمالِ نامحمود کن — اے زیاں اندیش فکرِ سود کن

ہر کہ باشد تند و زور آور شقی است — زندگی مستحکم از نفیِ خودی است

روحِ نیکاں از علف یابد غذا (۳) — تارک اللحم است مقبولِ خدا

---

(۱) کذّاب اشر۔ ونحس مستمر۔ قرآنی الفاظ ہیں۔۱۲ (۲) دستور۔ شریعت۔۱۲ (۳) تارک اللحم۔ گوشت کا تارک۔۱۲

تیزیٔ دنداں ترا رسوا کند (۱) دیدۂ ادراک را اعمیٰ کند

جنت از بہرِ ضعیفان است و بس (۲) قوت از اسبابِ خسران است و بس

جستجوئے عظمت و سطوت شر است تنگدستی از امارت خوشتر است

برقِ سوزاں در کمینِ دانہ نیست دانہ گر خرمن شود فرزانہ نیست

ذرہ شو صحرا مشو گر عاقلی! تا ز نورِ آفتابے بر خوری

اے کہ می نازی بذبحِ گوسفند ذبح کن خود را کہ باشی ارجمند

زندگی را می کند ناپایدار جبر و قہر و انتقام و اقتدار

سبزہ پامال است و رو بید بار بار خوابِ مرگ از دیدہ شوید بار بار

غافل از خود شو اگر فرزانہ ٔ گر ز خود غافل نہ ٔ دیوانہ ٔ

چشم بند و گوش بند و لب بہ بند تا رسد فکرِ تو بر چرخِ بلند

ایں علف زارِ جہاں ہیچ است ہیچ تو بریں مو ہوم اے ناداں مپیچ

(۱) اعمیٰ - اندھا - نابینا - ۱۲ - (۲) خسران - گھاٹا - خسارہ ۱۲ -

17808

خیلِ شیراز سخت کوشی خستہ بود — دل بذوقِ تن پرستی بستہ بود

آمدش ایں پند خواب آور پسند — خورد از خامی فسونِ گوسفند

آنکہ کردے گوسفنداں را شکار — کرد دینِ گوسفندی اختیار

با پلنگاں سازگار آمد علف — گشت آخر گوہرِ شیری خزف

از علف آں تیزیِ دنداں نماند — ہیبتِ چشمِ شرارافشاں نماند

دل بتدریج از میانِ سینہ رفت — جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت

آں جنونِ کوششِ کامل نماند — آں تقاضائے عمل در دل نماند

اقتدار و عزم و استقلال رفت — اعتبار و عزّت و اقبال رفت

پنجہ ہائے آہنیں بے زور شد — مردہ شد دلہا و تنہا گور شد

زورِ تن کاہید و خوفِ جاں فزود — خوفِ جاں سرمایۂ ہمت ربود

صد مرض پیدا شد از بے ہمتی — کوتہ دستی بیدلی دوں فطرتی

شیرِ بیدار از فسونِ میش خفت (۱) — انحطاطِ خویش را تہذیب گفت

(۱) انحطاط بروحانی اور جسمانی تنزل۔

در معنی اینکه افلاطونِ یونانی که تصوف و ادبیات اقوام اسلامیه از افکارِ او اثرِ عظیم پذیرفته بر مسلکِ گوسفندی رفته است و از تخیلاتِ او احتراز واجب است

راہبِ دیرینہ افلاطونِ حکیم
از گروہِ گوسفندانِ قدیم

رخشِ او در ظلمتِ معقول گم (۱)
در گلستانِ وجود افگندہ سم

آنچناں افسونِ نامحسوس خورد
اعتبار از دست و چشم و گوش برد

گفت سرِّ زندگی در مردن است
شمع را صد جلوہ از افسردن است

بر تخیلہائے ما فرماں رواست
جامِ او خواب آور و گیتی رُباست

(۱) رخش۔ گھوڑا۔ ظلمتِ معقول۔ فلسفے کی تاریکی۔

گوسفندے در لباسِ آدم است — حکمِ او بر جانِ صوفی محکم است

عقلِ خود را بر سرِ گردوں رساند — عالمِ اسباب را افسانہ خواند

کارِ او تحلیلِ اجزائے حیات — قطعِ شاخِ سرو رعنائے حیات

فکرِ افلاطون زیاں را سود گفت — حکمتِ او بود را نابود گفت

فطرتش خوابید و خوابے آفرید — چشمِ ہوشِ او سرابے آفرید

بسکہ از ذوقِ عمل محروم بود — جانِ او وا رفتۂ معدوم بود

منکرِ ہنگامۂ موجود گشت (۱) — خالقِ اعیانِ نامشہود گشت

زندہ جاں را عالمِ امکاں خوش است — مردہ دل را عالمِ اعیاں خوش است

آہوش بے بہرہ از لطفِ خرام — لذتِ رفتار بر کبکش حرام

(۱) اس شعر میں افلاطون کے مشہور مسئلہ اعیان کی طرف اشارہ ہے جس پر ارسطو نے نہایت عمدہ تنقید کی ہے افسوس ہے کہ اس مسئلہ کی توضیح اس جگہ ناممکن ہے فارابی نے الجمع بین الرائیں میں ارسطو اور افلاطون کو ہم خیال ثابت کرنیکی کوشش کی ہے جو میرے نزدیک ناکام رہی ہے۔ ملا ہادی سبزواری نے جو حال کے ایرانی حکماء میں سے ہیں اپنی کتاب اسرار الحکم میں زیادہ تر افلاطون کا متبع کیا ہے عربی اور فارسی جاننے والے ناظرین ان کتب کی طرف توجہ کریں انگریزی دانوں کو فلسفہ مغرب کی کسی انگریزی تاریخ سے ان مسائل کی حقیقت مختصر طور پر معلوم ہو جائے گی ۔

شبنمش از طاقتِ رم بے نصیب
طائرش را سینہ از دم بے نصیب

ذوقِ روئیدن ندارد دانہ اش
از طپیدن بخیہ بر پروانہ اش

راہبِ ما چارہ غیر از رم نداشت
طاقتِ غوغائے ایں عالم نداشت

دل بسوزِ شعلۂ افسردہ بست
نقشِ آں دنیائے افیوں خوردہ بست

از نشیمن سوئے گردوں پر کشود
باز سوئے آشیاں نامد فرود

در خمِ گردوں خیالِ او گم است
من ندانم دُر دیا خشتِ خم است

قوم ہا از سُکرِ او مسموم گشت
خفت و از ذوقِ عمل محروم گشت

در حقیقتِ شعر و اصلاحِ ادبیاتِ اسلامیه

گرم خون انسان ز داغِ آرزو — آتش این خاک از چراغِ آرزو

از تمنا مے بجام آمد حیات — گرم خیز و تیز گام آمد حیات

زندگی مضمونِ تسخیر است و بس — آرزو افسونِ تسخیر است و بس

زندگی صید افگن و دام آرزو — حسن را از عشق پیغام آرزو

از چه رو خیزد تمنا دم بدم؟ — این نوائے زندگی را زیر و بم

هر چه باشد خوب و زیبا و جمیل — در بیابانِ طلب ما را دلیل

نقشِ او محکم نشیند در دلت — آرزوها آفریند در دلت

حسن خلاقِ بهارِ آرزوست — جلوه اش پروردگارِ آرزوست

سینهٔ شاعر تجلی زارِ حسن — خیزد از سینائے او انوارِ حسن

از نگاهش خوب گردد خوب تر — فطرت از افسونِ او محبوب تر

از دمش بلبل نوا آموخت است — غازه اش رخسارِ گل افروخت است

سوزِ او اندر دلِ پروانه ها — عشق را رنگین از و افسانه ها

بحر و بر پوشیده در آب و گلش — صد جهانِ تازه مضمر در دلش

در دماغش نادمیده لاله ها — ناشنیده نغمه ها هم ناله ها

فکرِ او با ماه و انجم هم نشیں — زشت را نا آشنا خوب آفریں

خضر و در ظلماتِ او آبِ حیات — زنده تر از آبِ چشمش کائنات

ما گراں سیریم و خام و ساده ایم — در رهِ منزل ز پا افتاده ایم

عندلیب او نوا پرداخت است — حیلهٔ از بهرِ ما انداخت است

تا کشد ما را بفردوسِ حیات — حلقهٔ کامل شود قوسِ حیات

کاروانها از درایش گام زن — در پئے آوازِ نایش گام زن

چوں نسیمش در ریاضِ ما وزد — نرمک اندر لاله و گل می خزد

از فریبِ او خود افزا زندگی (۱) — خود حساب و ناشکیبا زندگی

(۱) خود حساب - محاسبہ نفس کرنے والا - ۱۲

اہلِ عالم را صلا بر خواں کند
آتشِ خود را چو باد ارزاں کند

وائے قومے کز اجل گیرد برات (۱) شاعرش وا بوسد از ذوقِ حیات
خوش نمایدزشت را آئینہ اش در جگر صد نشتر از نوشینہ اش
بوسۂ او تازگی از گل برد ذوقِ پرواز از دلِ بلبل برد
سست اعصابِ تو از افیونِ او زندگانی قیمتِ مضمونِ او
می رباید ذوقِ رعنائی ز سرو جرّہ شاہیں از دمِ سردش تذرو
ماہی و از سینہ تا سر آدم است (۲) چوں بناتِ آشیانِ اندریم است
از نوا برناخدا افسوں زند کشتیش در قعرِ دریا افگند
نغمہ ہایش از دلت وزد ثبات مرگ را از سحرِ او دانی حیات

(۱) وا بوسیدن روگردانی کرنا ۱۲۔ (۲) بناتِ آشیانِ دریم سمندر کی تین پریاں جن کو عربی میں بنات البحر اور انگریزی میں سائرنز کہتے ہیں ملاحوں کے توہمات کے رو سے اُن کا آدھا جسم مچھلی کا ہے اور آدھا انسان کا۔ اور جہازران اُنکی خوش آوازی سے بے راہ ہو کر غرق ہوتے ہیں۔

دایهٔ هستی ز جانِ تو برد (۱) لعلِ عنّابی ز کانِ تو برد

چون زیان پیرایه بندد سود را می کند مذموم هر محمود را

در دمِ اندیشه اندازد ترا از عمل بیگانه می سازد ترا

خسته و ما از کلامش خسته تر انجمن از دورِ جامش خسته تر

جوئِ برقی نیست در نیسانِ او یک سرابِ رنگ و بو بستانِ او

حُسنِ او را با صداقت کار نیست (۲) در ترش جز گوهرِ تف دار نیست

خواب را خوشتر ز بیداری شمرد آتشِ ما از نفسهایش فسرد

قلبِ مسموم از سرودِ بُلبُلش خفته مارے زیرِ انبارِ گُلش

از خم و مینا و جامش الحذر

از مے آئینه فامش الحذر

اے ز پا افتادهٔ صهبائے او صبحِ تو از مشرقِ مینائے او

(۱) دایه - خواهش آرزو ۱۲ - (۲) تف دار - عیب دار ۱۲

اے دلت از نغمہ ہایش سرد جوش — زہرِ قاتل خوردۂ از راہِ گوش

اے دلیلِ انحطاط اندازِ تو — از نوا افتادۂ تارِ سازِ تو

آں چناں زار از تنِ آسانی شدی — در جہاں ننگِ مسلمانی شدی

از رگِ گل می تواں بستن ترا — از نسیمے می تواں خستن ترا

عشق رسوا گشتہ از فریادِ تو — زشت رو تمثالش از بہزادِ تو

ہذر واز آزارِ تو رخسارِ او — سردیٔ تو بردہ سوز از نارِ او

خستہ جاں از خستہ جانیہائے تو — ناتواں از ناتوانیہائے تو

گریۂ طفلانہ در پیمانہ اش — کلفتِ آہے متاعِ خانہ اش

سرخوشش از دریوزۂ میخانہ ہا — جلوہ دزدِ روزنِ کاشانہ ہا

ناخوشے افسردۂ آزردۂ — از لکد کوبِ نگہباں مُردۂ

از غماں مانندِ نے کاہیدۂ — وز فلک صد شکوہ بر لب چیدۂ

لابہ وکیں جوہرِ آئینہ اش — ناتوانی ہمدمِ دیرینہ اش

پست بخت و زیر دست و دون نہاد — ناسزا و ناامید و نامراد
شیونش از جانِ تو سرمایہ برد — لطفِ خواب از دیدۂ ہمسایہ برد

وائے بر عشقے کہ نارِ او فسرد
در حرم زائید و در بتخانہ مرد

اے میانِ کیسہ ات نقدِ سخن — بر عیارِ زندگی او را بزن
فکرِ روشن بیں عمل را رہبر است — چوں درخشِ برق پیشِ از تندر است
فکرِ صالح در ادب می بایدت — رجعتے سوئے عرب می بایدت
دل بہ سلمائے عرب باید سپرد (۱) — تا دمد صبحِ حجاز از شام گرد
از چمن زارِ عجم گل چیدۂ — نو بہارِ ہند و ایراں دیدۂ
اندکے از گرمیِ صحرا بخور — بادۂ دیرینہ از خرما بخور
سر بیکے اندر برِ گرمش بدہ — تن دمے با صرصرِ گرمش بدہ

(۱) سلمےٰ ادبیاتِ عرب میں معشوقہ کا نام ہے۔ دوسرے مصرع میں شیخ حسام الحق ضیاء الدین رحمہ کے مقولہ "اَمشت کردما اصحت عربا" کی طرف اشارہ ہے +

مدتے غلطیدۂ اندر حریر (۱) خوبکر پاسِ درشتے ہم بگیر

قرنہا بر لالہ پا کوبیدۂ عارض از شبنم چو گل شوئیدۂ

خویش را بر ریگِ سوزاں ہم بزن غوطہ اندر چشمۂ زمزم بزن

مثل بلبل ذوقِ شیون تا کجا در چمن زاراں نشیمن تا کجا

اے ہما از یمنِ دامت ارجمند آشیانے ساز بر کوہِ بلند

آشیانے برق و تندر در برے (۲) از کنامِ جبرۂ بازاں برتر ے

تا شوی در خورد پیکارِ حیات

جسم و جانت سوزد از نارِ حیات

---

(۱) ایک قسم کا سخت کپڑا۔ ۱۲۔ (۲) کنام باز کے رہنے کی جگہ۔

در بیان این که تربیتِ خودی را سه مراحل است

مرحلهٔ اول را اطاعت و مرحلهٔ دوم را ضبطِ نفس و مرحلهٔ سوم را نیابتِ الٰہی نامیده اند

مرحلهٔ اوّل اطاعت

خدمت و محنت شعارِ اشتر است — صبر و استقلال کارِ اشتر است

گامِ او در راه کم غوغاستے (۱) — کارواں را زورقِ صحراستے

(۱) زورق۔ کشتی۔

نقشِ پایش قسمتِ ہر بیشہ
کم خور و کم خواب و محنت پیشہ

مست زیرِ بارِ محمل می رود
پائے کوباں سوئے منزل می رود

سرخوش از کیفیتِ رفتارِ خویش
در سفر صابر تر از اسوارِ خویش

تو ہم از بارِ فرائض سرمتاب (۱)
برخوری از عندلیبِ حسن المآب

در اطاعت کوش اے غفلت شعار (۲)
می شود از جبر پیدا اختیار

ناکس از فرماں پذیری کس شود (۳)
آتش ار باشد ز طغیاں خس شود

ہر کہ تسخیرِ مہ و پروین کند
خویش را زنجیریِ آئین کند

بادِ را زنداں گلِ خوشبو کند
قیدِ بو را نافۂ آہو کند

می زند اختر سوئے منزل قدم
پیشِ آئینے سرِ تسلیم خم

سبزہ بر دینِ نمو روئیدہ است
پائمال از ترکِ آں گردیدہ است

(۱) تلمیح ہے آیہ قرآنی کی طرف ۱۲۔ (۲) اس شعر میں الٰہیات اسلامیہ کے مشہور مسئلہ جبر و اختیار کی طرف اشارہ ہے مقصود یہ ہے۔ کہ اعلےٰ اور سچی حریت اطاعت یعنے پابندیٔ فرائض سے پیدا ہوتی ہے۔۱۲۔ (۳) طغیاں سرکشی۔ حد سے گذر جانا ۱۲۔

لالہ پیہم سوختن قانونِ او — بر جہد اندر رگِ او خونِ او
قطرہا دریاست از آئینِ وصل — ذرہ ہا صحراست از آئینِ وصل
باطنِ ہر شے ز آئینے قوی — تو چرا غافل ز ایں ساماں روی
بازاے آزاد دستورِ قدیم — زینتِ پا کن ہماں زنجیرِ سیم

شکوہ سنجِ سختیِ آئیں مشو
از حدودِ مصطفےٰ بیروں مرو

مرحلۂ دوم ضبطِ نفس

نفسِ تو مثلِ شتر خود پرور است — خود پرست و خود سوار و خود سر است
مرد شو آور زمامِ او بکف — تا شوی گوہر اگر باشی خزف
ہر کہ بر خود نیست فرمانش رواں — می شود فرماں پذیر از دیگراں
طرحِ تعمیرِ تو از گل ریختند — با محبت خوف را آمیختند

خوفِ دنیا خوفِ عقبیٰ خوفِ جاں — خوفِ آلامِ زمین و آسماں

حُبِّ مال و دولت و حُبِّ وطن — حُبِّ خویش و اقربا و حُبِّ زن

امتزاجِ مائے و طین تن پرور است — کشتۂ فحشا ہلاکِ منکر است

تا عصائے لا الٰہ داری بدست — ہر طلسمِ خوف را خواہی شکست

ہر کہ حق باشد چو جاں اندر تنش — خم نگردد پیشِ باطل گردنش

خوف را در سینۂ او راہ نیست — خاطرش مرعوبِ غیر اللہ نیست

ہر کہ در تسلیمِ لا آباد شد — فارغ از بندِ زن و اولاد شد

می کند از ماسوے قطع نظر (۱) — می نہد ساطور بر حلقِ پسر

با یکی مثلِ ہجومِ لشکر است — جان بچشمِ او ز بادارزاں تر است

لا الٰہ باشد صدف گوہر نماز — قلبِ مسلم راجِ اصغر نماز

در کفِ مسلم مثالِ خنجر است (۲) — قاتلِ فحشا و بغی و منکر است

(۱) ساطور۔ چھری حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ کی قربانی کی طرف اشارہ ہے۔ ۱۲

(۲) ان الصلوٰۃ تنہیٰ عن الفحشاء الخ (آیہ شریفہ)۔

روزہ بر جوع و عطش شبخوں زند (۱) خیبرِ تن پروری را بشکند

مومناں را فطرت افروز است حج ہجرت آموز و وطن سوز است حج

طاعتے سرمایۂ جمعیتے ربطِ اوراقِ کتابِ ملتے

حُبِّ دولت را فنا سازد زکوٰۃ ہم مساوات آشنا سازد زکوٰۃ

دل ز حتّٰی تُنفِقُوا محکم کند (۲) زر فزاید الفتِ زر کم کند

ایں ہمہ اسبابِ استحکامِ تست پختۂ محکم اگر اسلامِ تست

اہلِ قوت شو ز وردِ یا قوی
تا سوارِ اشترِ خاکی شوی

مرحلۂ سوم نیابتِ الٰہی

گر شتربانی جہانبانی کنی زیبِ سر تاجِ سلیمانی کنی

(۱) جوع و عطش بھوک پیاس - ۱۲ - (۲) لن تنالوا البر حتّٰی تنفقوا (آیہ شریفہ)

تا جہاں باشد جہاں آرا شوی (۱) تا جدارِ ملکِ لایبلیٰ شوی

نائبِ حق در جہاں بودن خوش است برعناصر حکمران بودن خوش است

نائبِ حق ہمچو جانِ عالم است ہستیِ او ظلِّ اسمِ اعظم است

از رموزِ جزو و کل آگہ بود در جہاں قائم بامر اللہ بود

خیمہ چوں در وسعتِ عالم زند ایں بساطِ کہنہ را برہم زند

فطرتش معمور و می خواہد نمود عالمے دیگر بیارد در وجود

صد جہاں مثلِ جہانِ جزو و کل روید از کشتِ خیالِ او چو گل

پختہ سازد فطرت ہر خام را از حرم بیروں کند اصنام را

نغمہ زا تارِ دل از مضراب او بہرِ حق بیداریِ او خوابِ او

شیب را آموزد آہنگِ شباب (۲) می دہد ہر چیز را رنگِ شباب

نوعِ انساں را بشیر و ہم نذیر ہم سپاہی ہم سپہگر ہم امیر

(۱) ملک لایبلیٰ۔ یعنی وہ ملک جو زمانے کے دست برد سے ہمیشہ محفوظ رہے ۱۲۔ (۲) شیب۔ بڑھاپا ۱۲

مُدعائے عَلَّم الاسماستے (۱) سِرِّ سبحان الّذی اسراستے

از عصا دستِ سفیدش محکم است (۲) قدرتِ کامل بعلمش توام است

چوں عناں گیرد بدست آں شہسوار تیز تر گردد سمندِ روزگار

خشک سازد ہیبتِ او نیل را (۳) می برد از مصر اسرائیل را

از قمِ او خیزد اندر گورِ تن مردہ جانہا چوں صنوبر در چمن

ذاتِ او توجیہِ ذاتِ عالم است از جلالِ او نجاتِ عالم است

ذرّہ خورشید آشنا از سایہ اش قیمتِ ہستی گراں از مایہ اش

زندگی بخشد ز اعجازِ عمل می کند تجدید اندازِ عمل

جلوہ ہا خیزد ز نقشِ پائے او صد کلیم آوارۂ سینائے او

زندگی را می کند تفسیرِ نو می دہد ایں خواب را تعبیرِ نو

ہستیِ مکنونِ او راز حیات نغمۂ نشنیدۂ سازِ حیات

(۱) تلمیح ہے آیاتِ قرآنی کی طرف ۱۲۔ (۲) دستِ سفید۔ حضرت موسیٰؑ کا روشن ہاتھ ۱۲۔
(۳) اس شعر میں حضرت موسیٰؑ کے قصے کی طرف تلمیح ہے۔ ۱۲

طبعِ مضموں بندِ فطرت خوں شود
تا دو بیتِ ذاتِ او موزوں شود

مشتِ خاکِ ما سرِ گردوں رسید
زیں غبار آں شہسوار آید پدید

خفتہ در خاکستر امروزِ ما
شعلۂ فردائے عالم سوزِ ما

غنچۂ ما گلستاں در دامن است
چشمِ ما از صبحِ فردا روشن است

اے سوارِ اشہبِ دوراں بیا (۱)
اے فروغِ دیدۂ امکاں بیا

رونقِ ہنگامۂ ایجاد شو
در سوادِ دیدہ ہا آباد شو

شورشِ اقوام را خاموش کن
نغمۂ خود را بہشتِ گوش کن

خیز و قانونِ اخوت ساز دہ
جامِ صہبائے محبت باز دہ

باز در عالم بیار ایامِ صلح
جنگجویاں را بدہ پیغامِ صلح

نوعِ انساں مزرع و تو حاصلی
کاروانِ زندگی را منزلی

ریخت از جورِ خزاں برگِ شجر
چوں بہاراں بر ریاضِ ما گذر

سجدہ ہائے طفلک و برنا و پیر
از جبینِ شہ مسارِ ما بگیر

(۱) اشہب - گھوڑا

از وجودِ تو سرافرازیم ما
پس بہ سوزِ ایں جہاں سازیم ما

در شرحِ اسرارِ اسمائے علی مرتضیٰ رضؓ

مسلمِ اوّل شہِ مرداں علیؓ — عشق را سرمایۂ ایماں علیؓ
از ولائے دودمانش زندہ ام — در جہاں مثلِ گہر تابندہ ام
نرگسم وارفتۂ نظارہ ام — در خیابانش چو بو آوارہ ام
زمزم ار جوشد ز خاکِ من ازوست — مے اگر ریزد ز تاکِ من ازوست
خاکم و از مہرِ او آئینہ ام — می تواں دیدن نوا در سینہ ام
از رخِ او فال پیغمبرؐ گرفت — ملتِ حق از شکوہش فر گرفت
قوتِ دینِ مبیں فرمودہ اش — کائنات آئیں پذیر از دودہ اش

مُرسلِ حق کرد نامش بوتراب — حق یداللہ خواند در اُمّ الکتاب

ہر کہ دانائے رموزِ زندگیست — سِرِّ اسمائے علیؓ داند کہ چیست

خاکِ تاریکے کہ نامِ او تن است — عقل از بیدادِ او در شیون است

فکرِ گردوں رس زمیں پیما ازو — چشم کور و گوش ناشنوا ازو

از ہوسِ تیغِ دو رو دارد بدست — رہروان را دل بریں رہزن شکست

شیرِ حق ایں خاک را تسخیر کرد — ایں گلِ تاریک را اکسیر کرد

مرتضیٰ کز تیغِ او حق روشن است — بوتراب از فتحِ اقلیمِ تن است

مردِ کشور گیر از کرّاری است — گوہرش را آبرو خودداری است

ہر کہ در آفاق گردد بوتراب — (۱) باز گرداند ز مغرب آفتاب

ہر کہ زیں بر مرکبِ تن تنگ بست — چوں نگیں بر خاتمِ دولت نشست

زیرِ پاش اینجا شکوہِ خیبر است — دستِ او آنجا قسیمِ کوثر است

از خود آگاہی یداللّٰہی کند — از یداللّٰہی شہنشاہی کند

(۱) بخود آ و حیثیت خود را بشناس ۱۲

ذاتِ او دروازۂ شہرِ علوم — زیرِ فرمانش حجاز و چین و روم

حکمراں بایدشدن بر خاکِ خویش — تا مَے روشن خوری از تاکِ خویش

خاک گشتن مذہبِ پیروانگی است (۱) — خاک را اب شو کہ ایں مردانگی است

سنگ شو اے ہمچو گل نازک بدن — تا شوی بنیادِ دیوارِ چمن

از گلِ خود آدمے تعمیر کن — آدمے را عالمے تعمیر کن

گر بنا سازی نہ دیوار و در ے — خشت از خاکِ تو بندد دیگرے

اے ز جورِ چرخِ ناہنجار تنگ — جامِ تو فریادیِ بیدادِ سنگ

نالہ و فریاد و ماتم تا کجا — سینہ کوبہائے پیہم تا کجا

در عمل پوشیدہ مضمونِ حیات — لذتِ تخلیقِ قانونِ حیات

خیز و خلّاقِ جہانِ تازہ شو — شعلہ در بر کن خلیلؑ آوازہ شو

با جہانِ نامساعد ساختن — ہست در میداں سپر انداختن

(۱) حضرت علی مرتضیٰؓ کی کنیت (ابوتراب یعنے مٹی کا باپ) کی طرف تلمیح ہے۔ ۱۲

مردِ خود دارے کہ باشد پختہ کار
با مزاجِ او بسازد روزگار

گر نہ سازد با مزاجِ او جہاں
می شود جنگ آزما با آسماں

بر کند بنیادِ موجودات را
می دہد ترکیبِ نو ذرّات را

گردشِ ایام را برہم زند
چرخِ نیلی فام را برہم زند

می کند از قوّتِ خود آشکار
روزگارِ نو کہ باشد سازگار

در جہاں نتواں اگر مردانہ زیست
ہمچو مرداں جاں سپردن زندگیست

آزماید صاحبِ قلبِ سلیم
زورِ خود را از مہمّاتِ عظیم

عشق با دشوار ورزیدن خوش است
چوں خلیلؑ از شعلہ گل چیدن خوش است

ممکناتِ قوّتِ مردانِ کار
گردد از مشکل پسندی آشکار

حربۂ دوں ہمتاں کین است و بس
زندگی را ایں یک آئین است و بس

زندگانی قوّتِ پیداستے
اصلِ او از ذوقِ استیلاستے

عفوِ بیجا سردیِ خونِ حیات
سکتۂ در بیتِ موزونِ حیات

ق

هر که در قعرِ مذلت ماندہ است — ناتوانی را قناعت خواندہ است

ناتوانی زندگی را رہزن است — بطنش از خوف و دروغ آبستن است

از مکارم اندرونِ او تہی است — شیرش از بہرِ ذمائم فربہی است

ہوشیار! اے صاحبِ عقلِ سلیم — در کمینہا می نشیند ایں غنیم

گر خردمندی فریبِ او مخور — مثلِ حربا ہر زماں رنگش دگر (۱)

شکلِ او اہلِ نظر نشناختند — پردہ ہا بر روئے او انداختند

گاہ او را رحم و نرمی پردہ دار — گاہ می پوشد ردائے انکسار

گاہ او مستور در مجبوری است — گاہ پنہاں در تہِ معذوری است

چہرہ در شکلِ تن آسانی نمود — دل ز دستِ صاحبِ قوت ربود

با توانائی صداقت توام است — گر خود آگاہی ہمیں جامِ جم است

زندگی کشت است و حاصل قوت است — شرحِ رمزِ حق و باطل قوت است

(۱) حربا۔ ایک قسم کا جانور جو ہر گھڑی اپنا رنگ بدلتا رہتا ہے ۱۲۔

مدّعی گر مایہ دار از قوت است — دعوئے او بے نیاز از حجت است

باطل از قوّت پذیرد شانِ حق — خویش را حق داند از بطلانِ حق

از کُنِ او زہر کوثر می شود — خیر را گوید شری شر می شود

اے ز آدابِ امانت بے خبر! — از دو عالم خویش را بہتر شمر!

از رموزِ زندگی آگاہ شو — ظالم و جاہل ز غیر اللہ شو

چشم و گوش و لب کشا اے ہوشمند — گر نہ بینی راہِ حق بر من بخند

حکایتِ نوجوانے از مرو کہ پیشِ حضرت سید مخدوم علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ آمد از ستمِ اعدا فریاد کرد

سیّدِ ہجویر مخدومِ اُمم (۱) — مرقدِ او پیرِ سنجر را حرم

(۱) پیر سنجر - خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ جو حضرت ہجویری رح کے مزار پر تشریف لائے تھے - ۱۲

بندهائے کوہسار آساں گسیخت
در زمینِ ہند تخمِ سجدہ ریخت

عہدِ فاروقؓ از جمالش تازہ شد
حق ز حرفِ او بلند آوازہ شد

پاسبانِ عزتِ اُمّ الکتاب
از نگاہش خانۂ باطل خراب

خاکِ پنجاب از دمِ او زندہ گشت
صبحِ ما از مہرِ او تابندہ گشت

عاشق و ہم قاصدِ طیارِ عشق
از جبینش آشکارا اسرارِ عشق

داستانے از کمالش سر کنم
گلشنے در غنچۂ مضمر کنم

نوجوانے قامتش بالا چو سرو
واردِ لاہور شد از شہرِ مرو

رفت پیشِ سیّدِ والا جناب
تا رباید ظلمتش را آفتاب

گفت محصورِ صفِ اعدا ستم
در میانِ سنگہا مینا ستم

با من آموز اے شہِ گردوں مکاں
زندگی کردن میانِ دشمناں

پیرِ دانائے کہ در ذاتش جمال
بستہ پیمانِ محبت با جلال

گفت اے نامحرمِ از رازِ حیات
غافل از انجام و آغازِ حیات

فارغ از اندیشهٔ اغیار شو
قوّتِ خوابیدهٔ بیدار شو

سنگ چون بر خود گمانِ شیشه کرد
شیشه گردید و شکستن پیشه کرد

ناتوان خود را اگر رهرو شمرد
نقدِ جانِ خویش با رهزن سپرد

تا کجا خود را شماری مار و طیں (۱)
از گلِ خود شعلهٔ طور آفریں

با عزیزاں سرگراں بودن چرا
شکوه سنجِ دشمناں بودن چرا

راست میگویم عدو هم یارِ تست
هستیِ او رونقِ بازارِ تست

هر که دانائے مقاماتِ خودی است
فضلِ حق داند اگر دشمن قوی است

کشتِ انساں را عدو باشد سحاب
ممکناتش را برانگیزد ز خواب

سنگِ رہ آب است اگر همت قوی است
سیل را پست و بلندِ جاده چیست

سنگِ رہ گردد فسانِ تیغِ عزم
قطع منزل امتحانِ تیغِ عزم

مثلِ حیواں خوردن و آسودن چه سود
گر بخود محکم نه بودن چه سود

خویش را چوں از خودی محکم کنی
تو اگر خواهی جہاں برہم کنی

(۱) مار و طین - پانی اور مٹی کا سانپ

از فریبِ ریزۂ خورشید تاب
مرغِ ناداں سنگ را پنداشت آب

مایہ اندوزِ نم از گوہر نشد
زد بر و منقار و کامش تر نشد

گفت الماس اے گرفتارِ ہوس!
تیز بر من کردہ منقارِ ہوس

قطرۂ آبے نیم ساقی نیم
من برائے دیگراں باقی نیم

قصدِ آزارم کنی دیوانہ
از حیاتِ خود نما بیگانہ

آبِ من منقارِ مرغاں بشکند
آدمی را گوہرِ جاں بشکند

طائر از الماس کام دل نیافت
روئے خویش از ریزۂ تابندہ تافت

حسرت اندر سینہ اش آہے بداد گشت
در گلوئے او نوا فریاد گشت

قطرۂ شبنم سرِ شاخِ گلے
تافت مثلِ اشکِ چشمِ بلبلے

تابِ او محوِ سپاسِ آفتاب
لرزہ بر تن از ہراسِ آفتاب

کوکبِ رم خوئے گردوں زادۂ
یکدم از ذوقِ نمود استادۂ

صد فریب از غنچہ و گل خوردۂ
بہرۂ از زندگی نابردۂ

مثلِ اشکِ عاشقِ دلدادهٔ — زیبِ مژگانے چکیدآمادهٔ

مرغِ مضطر زیرِ شاخِ گل رسید — در دهانش قطرهٔ شبنم چکید

ایکه می خواهی ز دشمن جاں بری — از تو پرسم قطرهٔ یا گوہری؟

چوں ز سوزِ تشنگی طائر گداخت — از حیاتِ دیگرے سرمایہ ساخت

قطره سخت اندام و گوہر خو نبود — ریزهٔ الماس بود و او نبود

غافل از حفظِ خودی یکدم مشو — ریزهٔ الماس شو شبنم مشو

پختہ فطرت صورتِ کہسار باش — حاملِ صد ابرِ دریا بار باش

خویش را دریاب از ایجابِ خویش — سیم شو از بستنِ سیمابِ خویش

نغمهٔ پیدا کن از تارِ خودی
آشکارا ساز اسرارِ خودی

حکایتِ الماس و زغال

از حقیقت باز بکشایم درے — با تو می گویم حدیثِ دیگرے

گفت با الماس در معدن زغال — اے امینِ جلوہ ہائے لازوال

ہمدمیم و ہست و بودِ ما یکیست — در جہاں اصلِ وجودِ ما یکیست

من بکاں میرم ز دردِ ناکسی — تو سرِ تاجِ شہنشاہاں رسی

قدرِ من از بد گلی کمتر ز خاک — از جمالِ تو دلِ آئینہ چاک

روشن از تاریکیٔ من مجمر است — پس کمالِ جوہرم خاکستر است

پشتِ پا ہر کس مرا بر سر زند — بر متاعِ ہستیم آذر زند

بر سر و سامانِ من باید گریست — برگ و سازِ ہستیم دانی کہ چیست؟

موجۂ دودے بہم پیوستۂ — مایہ دارِ یک شرارِ جستۂ

مثلِ انجم روئے تو ہم خوئے تو — جلوہ ہا خیزد ز ہر پہلوئے تو

گاه نورِ دیدهٔ قیصر شوی — گاه زیبِ دستهٔ خنجر شوی

گفت الماس اے رفیقِ نکته بین! — تیره خاک از پختگی گردد نگین

تا به پیرامونِ خود در جنگ شد — پخته از پیکار مثلِ سنگ شد

پیکرم از پختگی ذوالنور شد — سینه‌ام از جلوه‌ها معمور شد

خوار گشتی از وجودِ خامِ خویش — سوختی از نرمیِ اندامِ خویش

فارغ از خوف و غم و وسواس باش — پخته مثلِ سنگ شو الماس باش

می شود از وے دو عالم مستنیر — هر که باشد سخت کوش و سخت گیر

مشت خاکے اصلِ سنگِ اسود است — کو سر از جیبِ حرم بیرون زد است

رتبه‌اش از طور بالاتر شده است — بوسه گاهِ اسود و احمر شده است

در صلابت آبروئے زندگی است
ناتوانی نا کسی نا پختگی است

حکایتِ شیخ و برہمن و مکالمۂ گنگا و ہمالہ

در معنی این کہ تسلسلِ حیاتِ ملیہ از محکم گرفتنِ روایاتِ مخصوصۂ ملّیہ می باشد

در بنارس برہمنے محترم — سرفرو اندریم بود و عدم

بہرۂ وافر ز حکمت داشتے (۱) — با خدا جویاں ارادت داشتے

ذہنِ او گیرائی و ندرت کوش بود — با ثریا عقلِ او ہمدوش بود

آشیانش صورتِ عنقا بلند — مہر و مہ بر شعلۂ فکرش سپند

مدتے مینائے او در خون نشست — ساقیِ حکمت بجامش مے نہ بست

در ریاضِ علم و دانش دام چید — چشم دامش طائرِ معنی ندید

(۱) برہمنے مزید علیہ برہمن کاباد ۱۲

ناخنِ فکرش بخون آلوده ماند
عقدهٔ بود و عدم نکشوده ماند

آه بر لب شاهدِ حرمانِ او
چهره غماز دلِ حیرانِ او

رفت روزے نزد شیخِ کاملے
آنکه اندر سینه پرورد دلے

گوش بر گفتارِ آں فرزانه داد
بر لبِ خود مُهرِ خاموشی نهاد

گفت شیخ اے طائفِ چرخِ بلند
اندکے عهدِ وفا با خاک بند

تا شدی آوارهٔ صحرا و دشت
فکرِ بیباکِ تو از گردوں گذشت

باز میں در ساز اے گردوں نورد
در تلاشِ گوهرِ انجم مگرد

من نگویم از بتاں بیزار شو
کافری شائستهٔ زنّار شو

اے امانت دارِ تهذیبِ کهن
پشتِ پا بر مسلکِ آبا مزن

گر ز جمعیت حیاتِ ملت است
کفر هم سرمایهٔ جمعیت است

تو که هم در کافری کامل نهٔ
در خورِ طوفِ حریمِ دل نهٔ

ماندهٔ ایم از جادهٔ تسلیم دور
تو ز آذر من ز ابراهیم دور

قیسِ ما سودائی محمل نشد　　در جنونِ عاشقی کامل نشد

مُرد چوں شمعِ خودی اندر وجود
از خیالِ آسماں هم پیما چہ سود

آب زد در دامنِ کہسار چنگ　　گفت روزے با ہمالہ رودِ گنگ
اے ز صبحِ آفرینش تیغ بدوش　　پیکرت از رودہا زنّار پوش
حق ترا با آسمانِ ہمراز ساخت　　پایۂ محرومِ خرامِ ناز ساخت
طاقتِ رفتار از پایت ربود　　ایں وقار و رفعت و تمکین چہ سود
زندگانی از خرامِ پیہم است　　برگ و سازِ ہستیِ موج از رم است
کوہ چوں ایں طعنہ از دریا شنید　　ہم چو بحرِ آتش از کیں بر دمید
گفت اے پہنائے تو آئینہ ام　　چوں تو صد دریا درونِ سینہ ام
ایں خرامِ ناز سامانِ فناست　　ہر کہ از خود رفت شایانِ فناست
از مقامِ خود نداری آگہی　　بر زیانِ خویش نازی ایلہی!

اے زبطرِ رخ گرداں زادۂ (۱) از تو بہتر ساحلِ افتادۂ
ہستیِ خود نذرِ جانم ساختی پیشِ رہزن نقدِ جاں انداختی
ہمچو گل در گلستاں رو دار شو (۲) بہرِ نشرِ بو پئے گلچیں مرو
زندگی بر جائے خود بالیدن است از خیابانِ خودی گلچیدن است
قرنہا بگذشت و من پا در گلم تو گماں داری کہ دور از منزلم
ہستیم بالید و تا گردوں رسید زیرِ دامانم ثریّا آرمید
ہستیِ تو بے نشاں در قلزم است (۳) ذرۂ من سجدہ گاہِ انجم است
چشمِ من بینائے اسرارِ فلک آشنا گوشم ز پروازِ ملک
تا ز سوزِ سعیِ پیہم سوختم لعل و الماس و گہر اندوختم
دُر درونم سنگ و اندر سنگ نار (۴) آب را بر نارِ من نبود گذار
قطرۂ؟ خود را بپائے خود مریز در طلاطم کوش و با قلزم ستیز
آب گوہر خواہ و گوہر ریزہ شو بہرِ گوشِ شاہدے آویزہ شو

(۱) ہنود کا عقیدہ ہے کہ رود گنگا کا سرچشمہ آسمان پر ہے ۱۲

یا خود افسا شو بسبک رفتار شو　　ابرِ برق انداز و دریا بار شو
از تو قلزم گدیۂ طوفاں کند　　شکوہ ہا از تنگیٔ داماں کند

کمتر از موجے شمار د خویش را
پیشِ پائے تو گذار د خویش را

در بیان ایں کہ مقصدِ حیاتِ مسلم اعلائے کلمۃ اللہ است و جہاد اگر محرّک او وجوع الارض (۱) باشد در مذہبِ اسلام حرام است

قلب را از صبغۃ اللہ رنگ دہ　　(۲) عشق را ناموس و نام و ننگ دہ

(۱) جوع الارض تسخیر ممالک ۱۲ (۲) صبغۃ اللہ قرآن میں ہے آیہ شریفہ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰہِ صِبْغَۃً کی طرف ۱۲

طبعِ مسلم از محمد ناہر است — مسلم ار عاشق نباشد کافر است

تابعِ حق دیدنش را دیدنش — خوردنش نوشیدنش خوابیدنش

در رضایش مرضیِ حق گم شود — "این سخن کے باورِ مردم شود"

خیمہ در میدانِ اللہ زد دست — در جہاں شاہد علی الناس آمدست

شاہدِ حالش نبیِ انس و جاں — شاہدے صادق ترینِ شاہداں

قال را بگذار و با بِ حال زن — نورِ حق بر ظلمتِ اعمال زن

در قبائے خسروی دلریش زی — دیدہ بیدار و خدا اندیش زی

قربِ حق از ہر عمل مقصود دار — تا ز تو گردد جلالش آشکار

صلح شر گردد چو مقصد است خیر — گر خدا باشد غرض جنگ است خیر

گر نہ گردد حق ز تیغ ما سند — جنگ باشد قوم را ناارجمند

حضرتِ شیخ میانمیر ولی — ہر خفی از نورِ جانِ او جلی

بر طریقِ مصطفےٰ گامے بزد — نغمۂ عشق و محبت را نوید

(۱) قاہر و غالب ۱۲

تربتش ایمانِ خاکِ شهرها — مشعلِ نورِ هدایت بهرِ ما

بر درِ او جبهه فرسا آسمان — از مریدانش شهِ هندوستان

شاه تخمِ حرص در دل کاشتے — قصدِ تسخیرِ ممالک داشتے

از هوسِ آتش بجان افروختے — تیغ را اهلِ من مزید آموختے

در دکن هنگامه ها بسیار بود — لشکرش در عرصه پیکار بود

رفت پیشِ شیخِ گردون پایه — تا بگیرد از دعا سرمایه

مسلم از دنیا سوئے حق رم کند — از دعا تدبیر را محکم کمند

شیخ از گفتارِ شه خاموش ماند — بزمِ درویشان سراپا گوش ماند

تا مریدے سکهٔ سیمیں بدست — لب کشود و مهرِ خاموشی شکست

گفت این نذرِ حقیر از من پذیر — اے ز حق آوارگان را دستگیر

غوطه ها زد در خوئے (۱) محنت تنم — تا گره زد در همے زرا دامنم

---

(۱) خوے (تلفظ خَے) پسینه ۱۲-

گفت شیخ ایں زرقِ سلطانِ ماست — آنکہ در پیراہنِ شاہی گداست

حکمرانِ مہر و ماہ و انجم است — شاہِ ما مفلس ترینِ مردم است

دیدہ بر خوانِ اجانب دوختہ است — آتشِ جوعش جہانے سوختہ است

قحط و طاعوں تابعِ شمشیرِ او — عالمے ویرانہ از تعمیرِ او

خلق در فریاد از نا داریش — از تہیدستی ضعیف آزاریش

سطوتش اہلِ جہاں را دشمن است — نوعِ انساں کاروانِ او رہزن است

از خیالِ خود فریب و فکرِ خام — می کند تاراج را تسخیر نام

عسکر شاہی و افواجِ غنیم — ہر دو از شمشیرِ جوعِ او دو نیم

آتش جانِ گدا جوعِ گداست — جوعِ[1] سلطاں ملک و ملت را فناست

ہر کہ خنجر بہرِ غیر اللہ کشید
تیغ او در سینۂ او آرمید

(۱) جوع - بھوک ۱۲

اندرز[1] میر نجات نقشبند المعروف به بابای صحرائی

که برائے مسلمانانِ ہندوستان رقم فرموده است

اے کہ مثلِ گُل زگِل بالیدۂ — تو ہم از بطنِ خودی زائیدۂ

از خودی مگذر بقا انجام باش — قطرۂ می باش و بحر آشام باش

تو کہ از نورِ خودی تابندۂ — گر خودی محکم کنی پائندۂ

سود در جیبِ ہمیں سودا ستے — خواجگی از حفظِ ایں کالا ستے

ہستی و از نیستی ترسیدۂ — اے سرت گردم غلط فہمیدۂ

چوں خبر دارم زسازِ زندگی — با تو گویم چیست رازِ زندگی

غوطہ در خود صورتِ گوہر زدن — پس زخلوت گاہِ خود سر بر زدن

---

(۱) اندرز۔ نصیحت ۱۲

زیرِ خاکستر شرار اندوختن — شعلہ گردیدن نظرہا سوختن

خانہ سوزِ محنتِ چل سالہ شو — طوفِ خود کن شعلۂ جوالہ شو

زندگی از طوفِ دیگر رستن است — خویش را بیت الحرم دانستن است

پرزن و از جذبِ خاک آزاد باش — ہمچو طائر ایمن از افتاد باش

تو اگر طائر نہ ای ہوشمند — بر سرِ غار آشیانِ خود مبند

اے کہ باشی در پئے کسبِ علوم — با تو میگویم پیامِ پیرِ روم

"علم را بر تن زنی مارے بود — علم را بر دل زنی یارے بود"

آگہی از قصۂ اخوندِ روم — آنکہ داد اندر حلب درسِ علوم

پائے در زنجیرِ توجیہاتِ عقل — کشتیش طوفانیِ ظلماتِ عقل

موسیِ بیگانۂ سینائے عشق — بیخبر از عشق و از سودائے عشق

از تشکک گفت و از اشراق گفت (۲) — وز حکم صد گوہرِ تابندہ سفت

(۱) حکایت شارح مثنوی کی ہے جو ملا زادہ کے نام سے مشہور تھا۔

(۲) تشکک و اشراق۔ قدیم فلسفۂ یونان کے دو اسکول ہیں جو بالترتیب ارسطو اور افلاطون کے فلسفے کا نتیجہ ہے مسلمانوں میں اس کے جامع اور مرتب شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول تھے جن کو سلطان صلاح الدین رح نے علمائے وقت کے فتوے پر قتل کروا دیا تھا۔ ۱۲

عقدہائے قولِ مشّائیں کشود (۱) نورِ فکرش ہر خفی را وا نمود

گرد و پیشش بود انبار کتب برلبِ او شرحِ اسرارِ کتب

پیرِ تبریزی زارشادِ کمال (۲) جُست راہِ مکتبِ مُلّا جلال

گفت ایں غوغا و قیل و قال چیست ایں قیاس و وہم و استدلال چیست

مولوی فرمود ناداں لب بہ بند برمقالاتِ خردمنداں مخند

پائے خویش از مکتبم بیروں گذار قیل و قال است ایں ترا با وے چہ کار

قالِ ما از فہمِ تو بالاتر است شیشۂ ادراک را رو سنگ است

سوزِ شمس از گفتۂ مُلّا فزود آتشے از جانِ تبریزی کشود

برزمیں برقِ نگاہِ او فتاد خاک از سوزِ دمِ او شعلہ زاد

آتشِ دل خرمنِ ادراک سوخت دفترِ آں فلسفی را پاک سوخت

مولوی بیگانہ از اعجازِ عشق ناشناسِ نغمہائے سازِ عشق

(۱) مشائین۔ حکماء کا وہ گروہ جو ارسطو کا متبع ہے ۱۲۔

(۲) کمال۔ حضرت شیخ کمال الدین جُندی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲

گفت ایں آتش چساں افروختی — دفترِ اربابِ حکمت سوختی

گفت شیخ اے مسلمِ زنّار دار — ذوق و حال است ایں ترا با وے چہ کار

حالِ ما از فکرِ تو بالاتر است — شعلۂ ما کیمیائے احمر است

ساختی از برفِ حکمت ساز و برگ (۱) — از سحابِ فکرِ تو بارد تگرگ

آتشے افروز از خاشاکِ خویش — شعلۂ تعمیر کن از خاکِ خویش

علمِ مسلم کامل از سوزِ دل است — معنیٔ اسلام ترکِ آفل است

چوں ز بندِ آفل (۲) ابراہیم رست
در میانِ شعلہ ہا نیکو نشست

علمِ حق را در قفا انداختی (۳) — بہرِ نانے نقدِ دیں در باختی

گرم رو در جستجوئے سُرمۂ — واقف از چشمِ سیاہِ خود نۂ

(۱) تگرگ - اولہ - (۲) آفل - غروب ہونے والا - زوال پذیر - تلمیح آیہ شریفہ لا احب الآفلین کی طرف - ۱۲ -

(۳) در قفا انداختن - بے پروائی کرنا - ۱۲ -

آبِ حیواں از دمِ خنجر طلب — از دہانِ اژدہا کوثر طلب

ق

سنگِ اسود از درِ بتخانہ خواہ — نافۂ مشک از سگِ دیوانہ خواہ

سوزِ عشق از دانشِ حاضر مجوے — کیفِ حق از جامِ ایں کافر مجوے

مدتے محوِ تگ و دو بودہ ام — رازدانِ دانشِ نو بودہ ام

باغبانانِ متحانم کردہ اند — محرمِ ایں گلستانم کردہ اند

گلستانے لالہ زارِ عبرتے — چوں گلِ کاغذ سرابِ نکہتے

تا ز بندِ ایں گلستاں رستہ ام — آشیاں بر شاخِ طوبے بستہ ام

دانشِ حاضر حجابِ اکبر است (۱) — بت پرست و بت فروش و بتگر است

پابزندانِ مظاہر بستۂ — از حدودِ حس برون ناجستۂ

در صراطِ زندگی از پا فتاد — بر گلوئے خویشتن خنجر نہاد

آتشے دارد مثالِ لالہ سرد — شعلۂ دارد مثالِ ژالہ سرد

فطرتش از سوزِ عشق آزاد ماند — در جہانِ جستجو ناشاد ماند

(۱) دانشِ حاضر = موجودہ زمانے کے علوم و فنون ۔ ۱۲

عشق افلاطونِ علت ہائے عقل
بہ شود از نشترش سودائے عقل

جملہ عالم ساجد و مسجود عشق
سومناتِ عقل را محمود عشق

ایں مے دیرینہ در میناش نیست
شورِ یارب قسمتِ شبہاش نیست

قیمتِ شمشادِ خود نشناختی
سروِ دیگر را بلند انداختی

مثلِ نے خود را ز خود کردی تہی
بر نوائے دیگراں دل می نہی

اے گدائے ریزہ از خوانِ غیر
جنسِ خود می جوئی از دکانِ غیر

بزمِ مسلم از چراغِ غیر سوخت
مسجدِ او از شرارِ دیر سوخت

از سوادِ کعبہ چوں آہو رمید
ناوکِ صیاد پہلویش درید

شد پریشاں برگِ گل چوں بوئے خویش
اے ز خود رم کردہ باز آ سوئے خویش

اے امینِ حکمتِ اُمّ الکتاب
وحدتِ گم گشتۂ خود باز یاب

ما کہ در بانِ حصارِ ملتیم
کافر از ترکِ شعارِ ملتیم

ساقیِ دیرینہ را ساغر شکست
بزمِ رندانِ حجازی برشکست

کعبہ آباد است از اصنامِ ما
خندہ زن کفر است بر اسلامِ ما

شیخ در عشقِ بتاں اسلام باخت
رشتۂ تسبیح از زنار ساخت

پیرہا پیر از بیاضِ موشدند
سخرہ بہرِ کودکانِ کوشدند

دل ز نقشِ لا الٰہ بیگانۂ
از صنم ہائے ہوس بتخانۂ

می شود ہر مو درازے خرقہ پوش
آہ زیں سوداگرانِ دیں فروش

با مریداں روز و شب اندر سفر
از ضرورت ہائے ملت بیخبر

دیدہ ہا بے نور مثلِ نرگس اند
سینہ ہا از دولتِ دل مفلس اند

واعظاں ہم صوفیاں منصب پرست
اعتبارِ ملت بیضا شکست

واعظِ ما چشم بر بتخانہ دوخت
مفتیِ دینِ مبیں فتوے فروخت

چیست یاراں بعد ازیں تدبیرِ ما
رُخ سوئے میخانہ دارد پیرِ ما

(۱) سخرہ بہ معنی مذاق ۱۲

الوقتُ سیفٌ

سبز باد اخاکِ پاکِ شافعی — عالمے سرخوش زتاکِ شافعی

فکرِ او کوکب زگردوں چیدہ است (۱) — سیفِ بُرّاں وقت را نامیدہ است

من چہ گویم سرِّ ایں شمشیر چیست — آبِ او سرمایہ دار از زندگیست

صاحبش بالاتر از اُمید و بیم — دستِ او بیضا تر از دستِ کلیم

سنگ از یک ضربتِ او تر شود — بحر از محرومیِ نم بر شود

در کفِ موسےٰ ہمیں شمشیر بود — کارِ او بالاتر از تدبیر بود

سینۂ دریائے احمر چاک کرد — قلزمے را خشک مثلِ خاک کرد

پنجۂ حیدرؓ کہ خیبر گیر بود — قوتِ او از ہمیں شمشیر بود

گردشِ گردونِ گرداں دیدنی است — انقلابِ روز و شب فہمیدنی است

(۱) الوقت سیفٌ ۔ مقولہ ہے حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ کا ۔ ۱۲

اے اسیرِ دوش و فردا در نگر — در دلِ خود عالمِ دیگر نگر

در گلِ خود تخمِ ظلمت کاشتی — وقت را مثلِ خطے پنداشتی

باز با پیمانهٔ لیل و نهار — فکرِ تو پیمود طولِ روزگار

ساختی این رشته را از تارِ دوش — گشته مثلِ بتانِ باطل فروش

کیمیا بودی و مشتِ گل شدی — سرِّ حق زائیدی و باطل شدی

مسلمی؟ آزاد این زنار باش — شمعِ بزمِ ملتِ احرار باش

تو که از اصلِ زمان آگه نهٔ — از حیاتِ جاوداں آگه نهٔ

تا کجا در روز و شب باشی اسیر (۱) — رمزِ وقت از لی مع اللہ یاد گیر

این و آں پیدا است از رفتارِ وقت — زندگی سرّیست از اسرارِ وقت

اصلِ وقت از گردشِ خورشید نیست — وقت جاوید است و خور جاوید نیست

عیش و غم عاشور و هم عید است وقت — سرِّ تابِ ماه و خورشید است وقت

(۱) لی مع اللہ وقتٌ حدیث مشہور ۱۲

وقت را مثلِ مکاں گستردۂ
امتیازِ دوش و فردا کردۂ

اے چو بُورم کردہ از بستانِ خویش
ساختی از دست خود زندانِ خویش

وقتِ ما کو اوّل و آخر ندید
از خیابانِ ضمیرِ ما دمید

زندہ از عرفانِ اصلش زندہ تر
ہستیِ او از بسیط تا بندہ تر

زندگی از دہر و دہر از زندگی است
لَا تَسُبُّوا الدَّھر فرمانِ نبی است

نکتۂ می گویمت روشن چو دُر
ناشناسی امتیازِ عبد و حُر

عبد گردد یاوہ در لیل و نہار
در دلِ حُر یاوہ گردد روزگار

عبد از ایام می بافد کفن
روز و شب رامی تند بر خویشتن

مردِ حُر خود را ز گِل برمی کند
خویش را بر روزگاراں می تند

عبد چوں طائر بدامِ صبح و شام
لذتِ پرواز بر جانش حرام

(۱) لَا تَسُبُّوا الدَّھر۔ زمانے کو بُرا بھلا مت کہو۔

سینهٔ آزادهٔ چابک نفس
طائرِ ایام را گردد قفس

عبد را تحصیلِ حاصل فطرت است
واردات جانِ او بے ندرت است

از گراں خیزی مقامِ او مپرس
نالہ ہائے صبح و شامِ او مپرس

دمبدم نو آفرینی کارِ حُر
نغمہ پیہم تازہ ریزد تارِ حُر

فطرتش زحمت کشِ تکرار نیست
جادهٔ او حلقهٔ پرکار نیست

عبد را ایام زنجیر است و بس
بر لبِ او حرفِ تقدیر است و بس

ہمتِ حُر با قضا گردد مشیر
حادثات از دستِ او صورت پذیر

رفته و آینده در موجودِ او
دیرہا آسوده اندر زودِ او

آمد از صوت و صدا پاک این سخن
در نمی آید به ادراک این سخن

گفتم و حرفم ز معنی شرمسار
شکوهٔ معنی که با حرفم چه کار

زنده معنی چون به حرف آمد بمرد
از نفس ہائے تو نارِ او فسرد

نکتهٔ غیب و حضور اندر دل است
رمزِ ایام و مرور اندر دل است

نغمهٔ خاموش دارد سازِ وقت
غوطه در دل زن که بینی رازِ وقت

یاد آیامیکه سیفِ روزگار — با توانا دستیِ ما بود یار
تخمِ دین در کشتِ دلها کاشتیم — پرده از رخسارِ حق برداشتیم
ناخنِ ما عقدهٔ دنیا کشاد — بختِ این خاک از سجودِ ما کشاد
از خُمِ حق بادهٔ گلگون زدیم — بر کهن میخانه ها شبخون زدیم
اے مَے دیرینه در مینائے تو — شیشه آب از گرمیِ صهبائے تو
از غرور و نخوت و کبر و منی — طعنه بر ناداریِ ما میزنی
جامِ ما هم زیبِ محفل بوده است — سینهٔ ما صاحبِ دل بوده است
عصر نو از جلوه ها آراسته — از غبارِ پائے ما برخاسته
کشتِ حق سیراب گشت از خونِ ما — حق پرستانِ جهان ممنونِ ما
عالم از ما صاحبِ تکبیر شد — از گلِ ما کعبه ها تعمیر شد

حرفِ اقراء حق بما تعلیم کرد (۱) رزقِ خویش از دستِ ما تقسیم کرد

گرچہ رفت از دستِ ما تاج و نگیں ما گدایاں را بچشمِ کم مبیں

در نگاہِ تو زیاں کاریم ما کہنہ پنداریم ما خواریم ما

اعتبار از لا الٰہ داریم ما ہر دو عالم را نگہ داریم ما

از غمِ امروز و فردا رستہ ایم با کسے عہدِ محبت بستہ ایم

در دلِ حق سِرِّ مکنونیم ما وارثِ موسےٰ و ہارونیم ما

مہر و مہ روشن ز تابِ ما ہنوز برقہا دارد سحابِ ما ہنوز

ذاتِ ما آئینۂ ذاتِ حق است

ہستیٔ مسلم ز آیاتِ حق است

---

(۱) اقراء۔ تلمیح ہے آیہ شریفہ۔ اقراء باسم ربک الذی خلق کی طرف ۱۲

دُعا

اے چو جاں اندر وجودِ عالمی — جانِ ما باشی و از ما می رمی

نغمہ از فیضِ تو در عودِ حیات (۱) — موت در راہِ تو مسعودِ حیات

باز تسکینِ دلِ ناشاد شو — باز اندر سینہ ہا آباد شو

باز از ما خواہ ننگ و نام را — پختہ تر کن عاشقانِ خام را

از مقدر شکوہ ہا داریم ما — نرخِ تو الا و نا داریم ما

از تہیدستاں رُخِ زیبا مپوش — عشقِ سلمانؓ و بلالؓ ارزاں فروش

چشمِ بیخواب و دلِ بیتاب دہ — باز ما را فرتِ سیماب دہ

آیتے بنماز آیاتِ مبیں (۲) — تا شود اعناقِ اعدا خاضعیں

---

(۱) عود - ایک قسم کا ساز - ۱۲

(۲) تلمیح ہے آیہ شریفہ (ان نشا ننزل علیہم من السماء آیۃ فظلت اعناقہم لہا خاضعین) کی طرف ۱۲

کوہِ آتش خیز کُن ایں کاہ را — ز آتشِ ما سوز غیر اللہ را

رشتۂ وحدت چو قوم از دست داد — صد گرہ بر روئے کارِ ما فتاد

ما پریشاں در جہاں چوں اختریم — ہمدم و بیگانہ از یک دیگریم

باز ایں اوراق را شیرازہ کن — باز آئینِ محبت تازہ کن

باز ما را بر ہماں خدمت گمار — کارِ خود با عاشقانِ خود سپار

رہروان را منزلِ تسلیم بخش — قوتِ ایمانِ ابراہیم بخش

عشق را از شغلِ لا آگاہ کن
آشنائے رمزِ الا اللہ کن

منکہ بہرِ دیگراں سوزم چو شمع — بزمِ خود را گریہ آموزم چو شمع

یا رب آں اشکے کہ باشد دلفروز — بیقرار و مضطر و آرام سوز

کارش در باغ و روید آتشے — از قبائے لالہ شوید آتشے

دل بدوش و دیدہ بر فردا ستم — در میانِ انجمن تنہا ستم

"هر کسے از ظنِ خود شد یارِ من — از درونِ من نجست اسرارِ من"

در جهاں یارب ندیمِ من کجاست — نخلِ سینایم کلیمِ من کجاست

ظالمم بر خود ستم ها کرده ام — شعله را در بغل پرورده ام

شعلهٔ غارت گر سامانِ هوش — آتشے افگنده در دامانِ هوش

عقل را دیوانگی آموخته — علم را سامانِ هستی سوخته

آفتاب از سوزِ او گردون مقام — برقها اندر طوافِ او مدام

همچو شبنم دیدهٔ گریاں شدم — تا امینِ آتشِ پنهاں شدم

شمع را سوزِ عیاں آموختم — خود نهاں از چشمِ عالم سوختم

شعله ها آخر ز هر مویم دمید — از رگِ اندیشه ام آتش چکید

عندلیبم از شررها دانه چید — نغمهٔ آتش مزاجے آفرید

سینهٔ عصرِ من از دل خالی است — می تپد مجنوں که محمل خالی است

شمع را تنها تپیدن سهل نیست — آه یک پروانهٔ من اهل نیست

انتظارِ غمگسارے تا کجا
جستجوئے رازدارے تا کجا

اے زرویت ماہ و انجم مستنیر
آتشِ خود را ز جانم باز گیر

ایں امانت باز گیر از سینہ ام
خارِ جوہر برکش از آئینہ ام

یا مرا یک ہمدمِ دیرینہ دہ
عشقِ عالم سوز را آئینہ دہ

موج در بحر است ہم پہلوئے موج
ہست با ہمدم تپیدن خوئے موج

بر فلک کوکب ندیم کوکب است
ماہ تاباں سر بزانوئے شب است

روز پہلوئے شبِ یلدا زند
خویش را امروز بر فردا زند

ہستیٔ جوئے بجوئے گم شود
موجۂ بادے ببوئے گم شود

ہست در ہر گوشۂ ویرانہ رقص
میکند دیوانہ با دیوانہ رقص

گرچہ تو در ذاتِ خود یکتاستی
عالمے از بہرِ خویش آراستی

من مثالِ لالۂ صحراستم
درمیانِ محفلے تنہاستم

خواہم از لطفِ تو یارے ہمدمے
از رموزِ فطرتِ من محرمے

ہمدمے دیوانۂ فرزانۂ از خیالِ این و آں بیگانۂ

تا بجانِ او سپارم ہمچوئے خویش باز بینم در دلِ او روئے خویش

سازم از مشتِ گلِ خود پیکرش

ہم صنم اورا شوم ہم آذرش

تمت

(کاپی رائیٹ)

رموزِ بیخودی

پیش کش بحضور ملّتِ اسلامیہ

منکر نتواں گشت اگر دم زنم از عشق
این نشہ بمن نیست اگر باد گرے ہست
(عرفی)

اے تُرا حق خاتمِ اقوام کرد — بر تو ہر آغاز را انجام کرد
اے مثالِ انبیا پاکانِ تو — ہمگرِ دلہا جگر چاکانِ تو
اے نظر بر حُسنِ ترسازادۂ — اے زراہِ کعبہ دور افتادۂ
اے فلک مشتِ غبارِ کوئے تو — "اے تماشا گاہِ عالم روئے تو"
ہمچو موج آتش تہ پا میروی — "تو کجا بہرِ تماشا میروی"
رمزِ سوز آموز از پروانۂ — در شرر تعمیر کن کاشانۂ
طرحِ عشق انداز اندر جانِ خویش — تازہ کن با مصطفےٰ پیمانِ خویش

خاطرم از صحبتِ ترسا گرفت — تا نقابِ روئے تو بالا گرفت

ہم نوا از جلوۂ اغیار گفت — داستانِ گیسو و رخسار گفت

بر درِ ساقی جبیں فرسود او — قصّۂ مغ زادگاں پیمود او

من شہیدِ تیغِ ابروئے توام — خاکم و آسودۂ کوئے توام

از ستایش گستری بالاترم — پیشِ ہر دیواں فرو ناید سرم

از سخن آئینہ سازم کردہ اند — وز سکندر بے نیازم کردہ اند

بارِ احساں بر نتابد گردنم — در گلستاں غنچہ گردد دامنم

سخت کوشم مثلِ خنجر در جہاں — آب خود می گیرم از سنگِ گراں

گرچہ بحرم موجِ من بیتاب نیست — بر کفِ من کاسۂ گرداب نیست

پردۂ رنگم شمیمے نیستم — صیدِ ہر موجِ نسیمے نیستم

در شرار آبادِ ہستی آخرم — خلعتے بخشد مرا خاکسترم

بر درت جانم نیاز آوردہ است — ہدیۂ سوز و گداز آوردہ است

ز آسمانِ آبگوں یم می چکد
بر دلِ گرمم دمادم می چکد

من ز جو باریکتر می سازمش
تا بہ صحنِ گلشنت اندازمش

زانکہ تو محبوبِ یارِ ماستی
ہمسرِ جودل اندر کنارِ ماستی

عشق تا طرحِ فغاں در سینہ ریخت
آتشِ او از دلم آئینہ ریخت

مثلِ گل از ہم شگافم سینہ را
پیشِ تو آویزم ایں آئینہ را

تا نگاہے افگنی بر روئے خویش
می شوی زنجیریِ گیسوئے خویش

باز خوانم قصۂ پارینہ ات
تازہ سازم داغہائے سینہ ات

از پئے قومِ زخود نامحرمے
خواستم از حق حیاتِ محکمے

در سکوتِ نیمشب نالاں بدم
عالم اندر خواب و من گریاں بدم

جانم از صبر و سکوں محروم بود
وردِ من یا حیّ یا قیّوم بود

آرزوئے داشتم خوں کردمش
تا زراہِ دیدہ بیروں کردمش

سوختن چون لاله پیهم تا کجا
از سحر در یوزهٔ شبنم تا کجا

اشکِ خود بر خویش میریزم چو شمع
تا شبِ یلدا درآویزم چو شمع

جلوه را افزودم و خود کاستم
دیگران را محفلے آراستم

یک نفس فرصت ز سوزِ سینه نیست
هفته ام شرمندهٔ آدینه نیست

جانم اندر پیکرِ فرسودهٔ
جلوهٔ آهے است گرد آلودهٔ

چون مرا صبحِ ازل حق آفرید
ناله در ابریشمِ عودم تپید

نالهٔ افشاگرِ اسرارِ عشق
خونبهائے حسرتِ گفتارِ عشق

فطرتِ آتش دهد خاشاک را
شوخیِ پروانه بخشد خاک را

عشق را داغے مثالِ لاله بس
در گریبانش گلِ یک ناله بس

من همیں یک گل بدستارت زنم
محشرے بر خوابِ سرشارت زنم

تا ز خاکت لاله زار آید پدید
از دمت بادِ بهار آید پدید

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

رموزِ بیخودی

تمہید

در معنیٔ ربطِ فرد و ملّت

فرد را ربطِ جماعت رحمت است — جوہرِ او را کمال از ملت است

تا توانی با جماعت یار باش — رونقِ ہنگامۂ احرار باش

حرزِ جاں کن گفتۂ خیر البشرؐ — هست شیطاں از جماعت دور تر

فرد و قوم آئینۂ یک دیگراند — سلک و گوہر کہکشاں و اختراند

فرد می گیرد ز ملت احترام — ملت از افراد می یابد نظام

فرد تا اندر جماعت گم شود — قطرۂ وسعت طلب قلزم شود

مایہ دار سیرتِ دیرینہ او — رفتہ و آئندہ را آئینہ او

وصلِ استقبال و ماضی ذاتِ او — چون ابد لا انتہا اوقاتِ او

دردش ذوقِ نمود از ملت است — احتسابِ کارِ او از ملت است

پیکرش از قوم و ہم جانش ز قوم — ظاہرش از قوم و پنہانش ز قوم

در زبانِ قوم گویا می شود — بر رہِ اسلاف پویا می شود

پختہ تر از گرمیِ صحبت شود — تا بمعنیٔ فرد ہم ملت شود

وحدتِ او مستقیم از کثرت است — کثرت اندر وحدتِ او وحدت است

لفظ چون از بیتِ خود بیروں نشست — گوہرِ مضمون بجیبِ خود شکست

برگِ سبزے کز نہالِ خویش ریخت — از بہاراں تارِ امیدش گسیخت

ہر کہ آب از زمزمِ ملت نخورد — شعلہ ہائے نغمہ در عودش فسرد

فرد تنہا از مقاصد غافل است — قوتش آشفتگی را مائل است

قوم باضبط آشنا گرداندش — نرم رو مثلِ صبا گرداندش

پا بہ گل مانندِ شمشادش کند — دست و پا بندد کہ آزادش کند

چوں اسیرِ حلقۂ آئیں شود
آہوئے رم خوئے او مشکیں شود

تو خودی از بیخودی نشناختی — خویش را اندر گمان انداختی

جوہرِ نوریست اندر خاکِ تو — یک شعاعش جلوۂ ادراکِ تو

عیشت از عیشش غمِ تو از غمش — زندۂ از انقلابِ ہر دمش

واحدست و بر نمی تابد دوئی — من ز تابِ او من استم تو توئی

خویش دار و خویش باز و خویش ساز — نازہا می پرورد اندر نیاز

آتشے از سوزِ او گردد بلند — این شرر بر شعله اندازد کمند

فطرتش آزاد و هم زنجیری است — جزوِ او را قوتِ کل گیری است

خوگرِ پیکار پیہم دیدمش — هم خودی هم زندگی نامیدمش

چون ز خلوت خویش را بیرون دهد — پائے در هنگامهٔ جلوت نهد

نقش گیر اندر دلش "او" می شود — "من" ز هم می ریزد و "تو" می شود

جبر قطعِ اختیارش می کند — از محبت مایه دارش می کند

ناز تا ناز است کم خیزد نیاز — ناز ها سازد بهم خیزد نیاز

در جماعت خود شکن گردد خودی — تا ز گلبرگے چمن گردد خودی

"نکته ها چون تیغِ پولاد است تیز
گر نمی فهمی ز پیشِ ما گریز"

در معنیِ این که ملت از اختلاطِ افراد پیدا می شود و تکمیل تربیتِ او از نبوت است

از چه رو بر بسته ربطِ مردم است
رشتهٔ این داستان سر در گم است

در جماعت فرد را تنهیم ما
از چمن اورا چو گل چینیم ما

فطرتش وارفتهٔ یکتائی است
حفظِ او از انجمن آرائی است

سوز دش در شاهراهِ زندگی
آتشِ آوردگاهِ زندگی (۱)

مردماں خوگر بیک دیگر شوند
سفته در یک رشته چون گوهر شوند

در نبردِ زندگی یارِ هم اند
مثلِ همکاراں گرفتارِ هم اند

محفلِ انجم ز جذبِ باهم است
هستیِ کوکب ز کوکب محکم است

خیمه گاهِ کاروانِ کوه و جبل
مرغزار و دامنِ صحرا و تل

(۱) آوردگاه = جنگ

ذرّهٔ بے مایه ضو گیرد ازو
هر متاعے ارج نو گیرد ازو

زنده از یک دم دو صد پیکر کند
محفلے رنگین ز یک ساغر کند

دیدهٔ او می کشد لب جان دمد
تا دوئی میرد یکی پیدا شود

رشته اش کو بر فلک دارد سرے
پاره هائے زندگی را همگرے

تازه انداز نظر پیدا کند
گلستان در دشت و در پیدا کند

از تف او ملتے مثل سپند
بر جهد شور افگن و هنگامه بند

یک شرر می افگند اندر دلش
شعلهٔ در گیرمی گردد گلش

نقش پایش خاک را بینا کند
ذره را چشمک زن سینا کند

عقل عریان را دهد پیرایهٔ
بخشد این بے مایه را سرمایهٔ

دامن خود می زند بر اخگرش
هر چه غش باشد رباید از زرش

بندها از پا کشاید بنده را
از خداوندان رباید بنده را

گویدش تو بندهٔ دیگر نهٔ
زین بتان بے زبان کمتر نهٔ

تا سوئے یک مُدعا یش می کشد　　حلقۂ آئیں بپا یش می کشد

نکتۂ توحید باز آموزدش

رسم و آئینِ نیاز آموزدش

ارکانِ اساسی ملّیہ اسلامیہ

رُکنِ اوّل

توحید

در جہانِ کیف و کم گردید عقل　　پے بہ منزل بُرد از توحید عقل

ورنہ ایں بیچارہ را منزل کجاست — کشتیٔ ادراک را ساحل کجاست

اہلِ حق را رمزِ توحید از براست (۱) — در اِتی الرحمٰن عبداً مضمر است

تا ز اسرارِ تو نماید ترا — امتحانش از عمل باید ترا

دیں ازو حکمت ازو آئیں ازو — زور ازو قوت ازو تمکیں ازو

عالماں را جلوہ اش حیرت دہد — عاشقاں را بر عمل قدرت دہد

پست اندر سایہ اش گردد بلند — خاک چوں اکسیر گردد ارجمند

قدرتِ او برگزیند بندہ را — نوع دیگر آفریند بندہ را

در رہِ حق تیز تر گردد تگش — گرم تر از برق خوں اندر رگش

بیم و شک میرد عمل گیرد حیات — چشم می بیند ضمیرِ کائنات

چوں مقامِ عبدہٗ محکم شود
کاسۂ دریوزہ جامِ جم شود

(۱) اِنْ کُلُّ مَنْ فِی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ اِلَّآ اٰتِی الرَّحْمٰنِ عَبْدًا (آیۂ شریفہ)

ملتِ بیضا تن و جاں لا الٰہ
ساز ما را پردہ گرداں لا الٰہ

لا الٰہ سرمایۂ اسرارِ ما
رشتہ اش شیرازۂ افکارِ ما

حرفش از لب چوں بدل آید ہمے
زندگی را قوّت افزاید ہمے

نقشِ او گر سنگ گیرد دل شود
دل گر از یادش نسوزد گل شود

چوں دل از سوزِ غمش افروختیم
خرمنِ امکاں ز آہے سوختیم

آب و لہا در میانِ سینہ ہا
سوزِ او بگداخت ایں آئینہ ہا

شعلہ اش چوں لالہ در رگہائے ما
نیست غیر از داغِ او کالائے ما

اسود از توحید احمر می شود
خویشِ فاروقؓ و ابوذرؓ می شود

دل مقامِ خویشی و بیگانگی است
شوق را مستی ز ہم پیمانگی است

ملت از یک رنگیٔ دلہاستے
روشن از یک جلوۂ ایں سیناستے

قوم را اندیشہا باید یکے
در ضمیرش مدّعا باید یکے

جذبہ باید در سرشتِ او یکے
ہم عیارِ خوب و زشتِ او یکے

گر نباشد سوزِ حق در سازِ فکر
نیست ممکن این چنین اندازِ فکر

ما مسلمانیم و اولادِ خلیلؑ
از ابیکم گیر اگر خواهی دلیل

با وطن وابستہ تقدیرِ ما
بر نسب بنیادِ تعمیرِ ما

اہلِ ملت در وطن دیدن کہ چہ
با دو آب و گل پرستیدن کہ چہ

بر نسب نازاں شدن نادانی است
حکمِ او اندر تن و تن فانی است

ملتِ ما را اساسِ دیگر است
این اساس اندر دلِ ما مضمر است

حاضریم و دل بغائب بستہ ایم
پس ز بندِ این و آں وارستہ ایم

رشتۂ این قوم مثلِ انجم است
چون نگہ ہم از نگاہِ ما گم است

تیرِ خویش پیکانِ یک کیشیم ما
یک نما یک بین یک اندیشیم ما

مدعائے ما مآلِ ما یکیست
طرز و انداز خیالِ ما یکیست

ما ز نعمتہائے او اخوان شدیم
یک زبان و یکدل و یکجان شدیم

(۱) اہلِ ملت را ابراہیم علیہ السلام پدر خواند (از تفسیر قمی)

در معنیِ این کہ یاس و حزن و خوف اُمّ الخبائث است و قاطعِ حیات و توحید ازالۂ این امراضِ خبیثہ می کند

مرگ را ساماں ز قطعِ آرزوست (۱) زندگانی محکم از لَا تَقْنَطُوا ست

تا اُمید از آرزوئے پیہم است نا اُمیدی زندگانی را سم است

نا امیدی ہمچو گورِ افشار دت گرچہ الوندی زپا می آرودت

ناتوانی بندۂ احسانِ او نامرادی بستۂ دامانِ او

زندگی را یاس خواب آور بود این دلیلِ سستیِ عنصر بود

چشمِ جاں را سرمہ اش اعمیٰ کند روزِ روشن را شبِ یلدا کند

از دمش میرد قوائے زندگی خشک گردد چشمہائے زندگی

(۱) لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِ ط (آیہ شریفہ)

خفتہ با غم در تہِ یک چادر است — غم رگِ جاں را مثالِ نشتر است

اے کہ در زندانِ غم باشی اسیر (۱) — از نبیؐ تعلیمِ لَا تَحْزَنْ بگیر

ایں سبق صدیقؓ را صدّیق کرد — سرِ خوش از پیمانۂ تحقیق کرد

از رضا مسلم مثالِ کوکب است — در رہِ ہستی تبسم بر لب است

گر خدا داری ز غم آزاد شو
از خیالِ بیش و کم آزاد شو

قوّتِ ایماں حیات افزایدت (۲) — وردِ لَا خَوْفٌ عَلَیْہِمْ بایدت

چوں کلیمے سوئے فرعونے رود (۳) — قلبِ او از لَا تَخَفْ محکم شود

بیمِ غیر اللہ عمل را دشمن است — کاروانِ زندگی را رہزن است

عزمِ محکم ممکنات اندیش ازو — ہمّتِ عالی تامّل کیش ازو

تخمِ او چوں در گلت را خود نشاند — زندگی از خود نمائی باز ماند

(۱) لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰہَ مَعَنَا۔ (آیہ شریفہ) (۲) لَا خَوْفٌ عَلَیْہِمْ وَلَا ھُمْ یَحْزَنُوْنَ ۝ (آیہ شریفہ)
(۳) قُلْ لَا تَخَفْ اِنَّکَ اَنْتَ الْاَعْلٰی (آیہ شریفہ)

فطرتِ او تنگ تاب و سازگار (۱) با دلِ لرزان و دستِ رعشه دار

دُزدد از پا طاقتِ رفتار را می رباید از دماغ افکار را

دشمنت ترساں اگر بیند ترا از خیابانت چو گُل چیند ترا

ضربِ تیغِ او قوی تر می فتد هم نگاهش مثلِ خنجر می فتد

بیم چوں بند است اندر پائے ما ورنہ صد سیل است در دریائے ما

برنمی آید اگر آہنگِ تو نرم از بیم است تارِ چنگِ تو

گوش تا بشنود کہ گردد نغمہ خیز برفلک از نالہ آرد رستخیز

بیم جاسوسے است از اقلیمِ مرگ اندرونش تیرہ مثلِ میمِ مرگ

چشمِ او بر ہمزنِ کارِ حیات (۲) گوشِ او بزگیرِ اخبارِ حیات

ہر شرِ پنہاں کہ اندر قلبِ تست اصلِ او بیم است اگر بینی درست

لابہ و مکاری و کین و دروغ (۳) ایں ہمہ از خوف می گیرد فروغ

پردۂ زور و ریا پیرایہ اش فتنہ را آغوش مادر دایہ اش

زانکه از همت نباشد استوار　　می شود خوشنود با ناسازگار

هر که رمزِ مصطفیٰ فهمیده است
شرک را در خوف مضمر دیده است

محاورهٔ تیر و شمشیر

سرِّ حق تیر از لبِ سوفار گفت　　تیغ را در گرمیِ پیکار گفت

اے پریہا جوہر اندر رقاقِ تو　　ذوالفقارِ حیدرؓ از اسلافِ تو

قوتِ بازوئے خالدؓ دیدۂ　　شام را بر سر شفق پاشیدۂ

آتشِ قہرِ خدا سرمایہ ات　　جنت الفردوس زیرِ سایہ ات

در ہوا یم یا میانِ ترکشم　　ہر کجا باشم سراپا آتشم

از کمان آیم چو سوئے سینہ من　　نیک می بینم بہ توئے سینہ من

گر نباشد در میاں قلبِ سلیم — فارغ از اندیشہائے یاس و بیم
چاک چاک از نوکِ خود گردانمش — نیمۂ از موجِ خوں پوشانمش
ور صفائے او ز قلبِ مومن است — ظاہرش روشن ز نورِ باطن است

از تفِ او آب گردد جانِ من
ہمچو شبنم می چکد پیکانِ من

حکایت شیرو شہنشاہ عالمگیر رحمۃ اللہ علیہ

شاہ عالمگیر گردوں آستاں — اعتبارِ دود مانِ گورگاں
پایۂ اسلامیاں برتر ازو — احترامِ شرعِ پیغمبر ازو
در میانِ کارزارِ کفر و دیں — ترکشِ ما را خدنگِ آخریں
تخمِ الحادے کہ اکبر پرورید — باز اندر فطرتِ دارا دمید

شمعِ دل در سینه‌ها روشن نبود — ملّتِ ما از فساد ایمن نبود
حق گزید از هند عالمگیر را — آن فقیرِ صاحبِ شمشیر را
از پئے احیائے دین مامور کرد — بهرِ تجدیدِ یقین مامور کرد
برقِ تیغش خرمنِ الحاد سوخت — شمعِ دین در محفلِ ما بر فروخت
کورذوقان در استا نها ساختند — وسعتِ ادراکِ او نشناختند
شعلهٔ توحید را پروانه بود — چون براهیم اندرین بتخانه بود

در صفتِ شاهنشاهِ یکتاستے
فقرِ او از تربیتش پیداستے

روزے آن زیندهٔ تاج و سریر — آن سپهدار و شهنشاه و فقیر
صبحگاهان شد به سیرِ بیشهٔ — با پرستارے وفا اندیشهٔ
سرخوش از کیفیتِ بادِ سحر — طائران تسبیح خوان بر هر شجر
شاهِ رمز آگاه شد محوِ نماز — خیمه برزد در حقیقت از مجاز

شیرِ ببر آمد پدید از طرفِ دشت — از خروشِ او فلک لرزنده گشت

بوئے انسان دادش از انسان خبر — پنجهٔ عالمگیر را زد بر کمر

دستِ شه نادیده خنجر برکشید — شهرزه شیرے را شکم از هم درید

دل بخود راهے نداد اندیشه را — شیرِ قالیں کرد شیرِ بیشه را

باز سوئے حق رمید آں ناصبور — بود معراجش نمازِ با حضور

ایں چنیں دل خود نما و خود شکن — دارد اندر سینهٔ مومن وطن

بندهٔ حق پیشِ مولے لاستے — پیشِ باطل از نعم برجاستے

تو هم اے ناداں دلے آور بدست — شاهدے را محملے آور بدست

خویش را در بازِ خود را باز گیر — دام گستر از نیاز و ناز گیر

عشق را آتش زنِ اندیشه کن — روبهِ حق باش و شیری پیشه کن

خوفِ حق عنوانِ ایمان است و بس

خوفِ غیر از شرکِ پنهان است و بس

رُکنِ دوم

رسالت

تارکِ آفل براہیمِ خلیلؑ (۱) انبیا را نقشِ پائے او دلیل
آں خدائے لم یزل را آیتے (۲) داشت در دل آرزوئے ملّتے
جوئے اشک از چشمِ بیخوابش چکید (۳) تا پیامِ طَہِّرا بَیْتِیَ شنید
بہرِ ما ویرانۂ آباد کرد (۴) طائفاں را خانۂ بنیاد کرد

(۱) آفل۔ غروب ہونے والا۔ زوال پذیر۔ تلمیح ہے آیہ شریفہ لَآ اُحِبُّ الْآفِلِیْنَ کی طرف ۱۲
(۲) رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَیْنِ لَکَ وَمِنْ ذُرِّیَّتِنَا اُمَّةً مُّسْلِمَةً لَّکَ۔ (آیہ شریفہ)
(۳) وَعَهِدْنَا اِلٰی اِبْرَاهِیْمَ وَاِسْمٰعِیْلَ اَنْ طَهِّرَا بَیْتِیَ لِلطَّآئِفِیْنَ وَالْعٰکِفِیْنَ وَالرُّکَّعِ السُّجُوْدِ (آیہ شریفہ)
(۴) رَبَّنَا اِنِّیْٓ اَسْکَنْتُ مِنْ ذُرِّیَّتِیْ بِوَادٍ غَیْرِ ذِیْ زَرْعٍ عِنْدَ بَیْتِکَ الْمُحَرَّمِ (آیہ شریفہ)

تا نہالِ تُبْ عَلَیْنَا غنچہ بست (۱) صورتِ کارِ بہارِ ما نشست

حق تعالےٰ پیکرِ ما آفرید وز رسالت در تنِ ما جاں دمید

حرفِ بے صوت اندریں عالم بدیم از رسالت مصرعِ موزوں شدیم

از رسالت در جہاں تکوینِ ما از رسالت دینِ ما آئینِ ما

از رسالت صد ہزارِ ما یک است جزوِ ما از جزوِ ما لاینفک است

آں کہ شانِ اُوست یَھْدِیْ مَنْ یَّشَآءُ از رسالت حلقہ گردِ ما کشید

حلقۂ ملت محیط افزاستے مرکزِ او وادیٔ بطحاستے

ما ز حکمِ نسبتِ او ملتیم اہلِ عالم را پیامِ رحمتیم

از میانِ بحرِ او خیزیم ما مثلِ موج از ہم نمیریزیم ما

آتش در حرزِ دیوارِ حرم نعرہ زن مانندِ شیراں در اجم (۲)

(۱) وَاَرِنَا مَنَاسِکَنَا وَتُبْ عَلَیْنَا اِنَّکَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ ۝ (آیہ شریفہ)

(۲) احل امتہ فی حرز ملتہ ۔ کالیث حل مع الاشبال فی اجم ۝
(قصیدہ بردہ)

معنیِ حرفم کنی تحقیق اگر
بنگری با دیدهٔ صدّیق اگر

قوّتِ قلب و جگر گردد نبیؐ
از خدا محبوب تر گردد نبیؐ

قلبِ مومن را کتابش قوّت است
حکمتش حبل الورید ملّت است

دامنش از دست دادن مُردن است
چون گُل از بادِ خزان افسردن است

زندگی قوم از دمِ او یافت است
این سحر از آفتابش تافت است

فرد از حق ملت از وے زندہ است
از شعاعِ مہرِ او تابندہ است

از رسالت ہم نوا گشتیم ما
ہم نفس ہم مُدّعا گشتیم ما

کثرتِ ہم مُدّعا وحدت شود
پختہ چوں وحدت شود ملّت شود

زندہ ہر کثرت ز بندِ وحدت است
وحدتِ مسلم ز دینِ فطرت است

دینِ فطرت از نبیؐ آموختیم
در رہِ حق مشعلے افروختیم

ایں گُہر از بحرِ بے پایانِ اوست
ما کہ یکجا نیم از احسانِ اوست

تا نہ ایں وحدت ز دستِ ما رود
ہستیِ ما با ابد ہمدم شود

پس خدا بر ما شریعت ختم کرد — بر رسولِ ما رسالت ختم کرد

رونق از ما محفلِ ایام را — او رسل را ختم و ما اقوام را

خدمتِ ساقی گری با ما گذاشت — داد ما را آخرین جامے کہ داشت

لَانَبِی بَعْدِی ز احسانِ خداست — پردۂ ناموسِ دینِ مصطفےٰ است

قوم را سرمایۂ قوت ازو — حفظِ سرِّ وحدتِ ملت ازو

حق تعالیٰ نقشِ ہر دعوے شکست — تا ابد اسلام را شیرازہ بست

دل ز غیر اللہ مسلماں برکند
نعرۂ لَا قَوْمَ بَعْدِی می زند (۱)

---

(۱) لما دعا اللہ داعینا لطاعتہ - باکرم الرسل کنا اکرم الامم (بصیری رح)

در معنیِ این که مقصودِ رسالتِ محمدیه تشکیل و تاسیسِ حریت و مساوات و اخوتِ بنی نوع آدم است

بود انسان در جهان انسان پرست — ناکس و نابود مند و زیردست

سطوتِ کسریٰ و قیصر رہزنش — بندها در دست و پا و گردنش

کاہن و پاپا و سلطان و امیر — بہر یک نخچیر صد نخچیر گیر

صاحبِ اورنگ و ہم پیرِ کنشت — باج برکشتِ خرابِ او نوشت

در کلیسا اسقفِ رضوان فروش — بہرِ این صیدِ زبون دامے بدوش

برہمن گل از خیابانش ببرد — خرمنش مغ زادہ با آتش سپرد

از غلامی فطرتِ او دوں شدہ — نغمہ ہا اندر نیِ او خوں شدہ

تا امینِ حق بجقداراں سپرد — بندگاں را مسندِ خاقاں سپرد

در معنیِ این که مقصودِ رسالتِ محمدیه تشکیل و تاسیسِ حریت و مساوات و اخوتِ بنی نوع آدم است

بود انسان در جهان انسان پرست — ناکس و نابود مند و زیردست

سطوتِ کسریٰ و قیصر رہزنش — بندہا در دست و پا و گردنش

کاہن و پاپا و سلطان و امیر — بہر یک نخچیر صد نخچیر گیر

صاحبِ اورنگ و ہم پیرِ کنشت — باج بر کشتِ خرابِ او نوشت

در کلیسا اسقفِ رضوان فروش — بہرِ این صیدِ زبون دامے بدوش

برہمن گل از خیابانش ببرد — خرمنش مغ زادہ با آتش سپرد

از غلامی فطرتِ او دون شدہ — نغمہ ہا اندر نیِ او خون شدہ

تا امینِ حق بحقداران سپرد — بندگان را مسندِ خاقان سپرد

کُلُّ مُؤمِنٍ اِخوَۃٌ اندر دِلش — حُرّیت سرمایۂ آب و گلش

ناشکیبِ امتیازات آمدہ — در نہادِ او مساوات آمدہ

ہمچو سرو آزاد فرزندانِ او (۱) — پختہ از قالُوا بَلیٰ پیمانِ او

سجدۂ حق گل بپیشانش زدہ

ماہ و انجم بوسہ بر پایش زدہ

حکایت بوعبید و جابان در معنیِ اخوّتِ اسلامیہ

شد اسیرِ مسلمے اندر نبرد (۲) (۳) — قائدے از قائدانِ یزدجرد

گبر بارا دیدہ و عیّار بود — حیلہ جوئے و پرفن و مکّار بود

از مقامِ خود خبردارش نہ کرد — ہم ز نامِ خود خبردارش نہ کرد

(۱) اَلَستُ بِرَبِّکُم قالُوا بَلیٰ (آیۂ شریفہ) ۱۲ - (۲) قائد = سپہ سالار ۱۲ - (۳) یزدجرد نام شہنشاہ ایران

گفت میخواهم که جان بخشی مرا
چون مسلمانان اماں بخشی مرا

کرد مسلم تیغ را اندر نیام
گفت خونت ریختن بر من حرام

چون درفشِ کاویانی چاک شد (۱)
آتشِ اولاد ساسان خاک شد

آشکارا شد که جابان است او
میرِ سربازانِ ایران است او

قتلِ او از میر عسکر خواستند
از فریبِ او سخن آراستند

بوعبیدِ آن سیدِ فوجِ حجاز
در وغا عزمش ز لشکر بے نیاز

گفت اے یاراں مسلمانیم ما
تارِ چنگیم و یک آهنگیم ما

نعرۂ حیدرؓ نوائے بوذرؓ است
گرچه از حلقِ بلالؓ و قنبرؓ است

هر یکے از ما امینِ ملت است
صلح و کینش صلح و کینِ ملت است

ملت ار گردد اساسِ جانِ فرد
عهدِ ملت می شود پیمانِ فرد

گرچه جابان دشمنِ ما بوده است
مسلمے اورا اماں بخشوده است

(۱) درفشِ کاویانی - ایرانی علم کا نام ۱۲

خونِ او اے معشرِ خیر الانام
بر دمِ تیغِ مسلماناں حرام

حکایت سلطان مراد و معمار در معنیٔ مساواتِ اسلامیہ

بود معمارے ز اقلیمِ عجم — در فنِ تعمیر نامِ او بلند
ساخت آں صنعت گرِ فرہاد زاد — مسجدے از حکمِ سلطانِ مراد
خوش نیامد شاہ را تعمیرِ او — خشمگیں گردید از تقصیرِ او
آتشِ سوزندہ از چشمش چکید — دستِ آں بیچارہ از خنجر برید
جوئے خوں از ساعدِ معمار رفت — پیشِ قاضی ناتوان و زار رفت
آں ہنرمندے کہ دستش سنگ سفت — داستانِ جورِ سلطاں باز گفت
گفت اے پیغامِ حق گفتارِ تو — حفظِ آئینِ محمدؐ کارِ تو

شنفتہ گوشِ سطوتِ شاہاں نیم
قطع کن از روئے قرآں دعویم

قاضیٔ عادل بدنداں خستہ لب
کردشہ را در حضورِ خود طلب

رنگِ شہ از ہیبتِ قرآں پرید
پیشِ قاضی چوں خطا کاراں رسید

از خجالت دیدہ بر پا دوختہ
عارضِ او لالہ ہا اندوختہ

یک طرف فریادیٔ دعوے گرے
یک طرف شاہنشہِ گردوں فرے

گفت شہ از کردہ خجلت بردہ ام
اعتراف از جرم خود آوردہ ام

گفت قاضی فِی القصاص اَمد حَیٰوۃ (۱)
زندگی گیرد بایں قانوں ثبات

عبدِ مسلم کمتر از احرار نیست
خونِ شہ رنگیں تر از معمار نیست

چوں مراد ایں آیۂ محکم شنید
دستِ خویش از آستیں بیروں کشید

مُدعی را تابِ خاموشی نماند (۲)
آیۂ بِالعَدلِ وَالاِحسَان خواند

گفت از بہرِ خدا ببخشیدمش
از برائے مصطفےٰ ببخشیدمش

(۱) وَلَکُم فِی القِصَاصِ حَیٰوۃ یَا اُولِی الاَلبَابِ (آیہ شریفہ)
(۲) اِنَّ اللّٰہَ یَاْمُرُکُم بِالعَدلِ وَالاِحسَانِ ط (آیہ شریفہ)

یافت مورے بر سلیمانے ظفر　　سطوتِ آئینِ پیغمبر نگر

پیشِ قرآں بندہ و مولا یکے است
بوریا و مسندِ دیبا یکے است

در معنیِ حریتِ اسلامیہ و سرِّ حادثۂ کربلا

ہر کہ پیماں با ہوالموجود بست　　گردنش از بندِ ہر معبود رست

مومن از عشق است و عشق از مومن است　　عشق را ناممکنِ ما ممکن است

عقل سفاک است و او سفاک تر　　پاک تر چالاک تر بیباک تر

عقل در پیچاکِ اسباب و علل　　عشق چوگاں بازِ میدانِ عمل

عشق صید از زورِ بازو افگند　　عقل مکّار است و دامے می زند

عقل را سرمایہ از بیم و شک است　　عشق را عزم و یقیں لاینفک است

آں کند تعمیر تا ویراں کند — ایں کند ویران کہ آباداں کند

عقل چوں باد است ارزاں در جہاں — عشق کمیاب و بہائے او گراں

عقل محکم از اساسِ چون و چند — عشق عریاں از لباسِ چون و چند

عقل میگوید کہ خود را پیش کن — عشق گوید امتحانِ خویش کن

عقلِ باغیر آشنا از اکتساب — عشق از فضل است و با خود در حساب

عقل گوید شاد شو آباد شو — عشق گوید بندہ شو آزاد شو

عشق را آرامِ جاں حریت است — ناقہ اش را ساربانِ حریت است

آں شنیدستی کہ ہنگامِ نبرد — عشق با عقلِ ہوس پرور چہ کرد

آں امامِ عاشقاں پورِ بتولؓ — سرو آزادے ز بستانِ رسولؐ

اللہ اللہ بائے بسم اللہ پدر (۱) — معنیٔ ذبحٍ عظیم آمد پسر

بہرِ آں شہزادۂ خیر الملل (۲) — دوشِ ختم المرسلیں نعم الجمل

(۱) وَفَدَيْنَاهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ (آیہ شریفہ)

(۲) نعم الجمل جملکما و نعم العدلان انتما (حدیث)

سرخ رو عشقِ غیور از خونِ او
شوخیِ این مصرع از مضمونِ او

در میانِ امت آں کیوانِ جناب
همچو حرفِ قُلْ هُوَ اللّٰه در کتاب

موسیٰ و فرعون و شبّیر و یزید
این دو قوت از حیات آید پدید

زندہ حق از قوتِ شبّیری است
باطل آخر داغِ حسرت میری است

چوں خلافت رشتہ از قرآں گسیخت
حریّت را زہر اندر کام ریخت

خاست آں سر جلوۂ خیر الامم
چوں سحابِ قبلہ باراں در قدم

بر زمینِ کربلا بارید و رفت
لالہ در ویرانہ ہا کارید و رفت

تا قیامت قطعِ استبداد کرد
موجِ خونِ او چمن ایجاد کرد

بہرِ حق در خاک و خوں غلطیدہ است (۱)
پس بنائے لا الٰہ گردیدہ است

مدعایش سلطنت بودے اگر
خود نکردے با چنیں ساماں سفر

دشمناں چوں ریگِ صحرا لاتعد (۲)
دوستانِ او بہ یزداں ہم عدد

(۱) "حقا کہ بنائے لا الٰہ ہست حسینؑ" (خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ) ۱۲

(۲) لاتعد۔ بے شمار ۱۲

سرِّ ابراہیمؑ و اسمٰعیلؑ بود — یعنی آں اجمال را تفصیل بود

عزمِ او چوں کوہساراں استوار — پایدار و تند سیر و کامگار

تیغ بہرِ عزتِ دین است و بس — مقصدِ او حفظِ آئین است و بس

ماسوا اللہ را مسلماں بندہ نیست — پیشِ فرعونے سرش افگندہ نیست

خونِ او تفسیرِ ایں اسرار کرد — ملّتِ خوابیدہ را بیدار کرد

تیغِ لا چوں از میاں بیروں کشید — از رگِ اربابِ باطل خوں کشید

نقشِ اِلّا اللہ بر صحرا نوشت — سطرِ عنوانِ نجاتِ ما نوشت

رمزِ قرآں از حسینؑ آموختیم — ز آتشِ او شعلہ ہا اندوختیم

شوکتِ شام و فرِ بغداد رفت — سطوتِ غرناطہ ہم از یاد رفت

تارِ ما از زخمہ اش لرزاں ہنوز — تازہ از تکبیرِ او ایماں ہنوز

اے صبا اے پیکِ دورافتادگاں
اشکِ ما بر خاکِ پاکِ او رساں

در معنیِ این کہ چوں ملّتِ محمدیہ مؤسّس بر تو و رسالت است پس نہایتِ مکانی ندارد

جوہرِ ما با مقامے بستہ نیست — بادۂ تندش بجامے بستہ نیست

ہندی و چینی سفالِ جامِ ماست — رومی و شامی گلِ اندامِ ماست

قلبِ ما از ہند و روم و شام نیست — مرز و بومِ او بجز اسلام نیست

پیشِ پیغمبر چو کعبِ پاک زاد (۱) — ہدیۂ آورد از بانت سعاد

در ثنایش گوہرِ شب تاب سفت — سیفِ مسلول از سیوفِ الہند گفت

(۱) حضرت کعب رضؓ نبی کریم کو بہت ایذا دیا کرتے تھے فتح مکہ کے بعد مکہ سے بھاگ کر طائف چلے گئے وہاں سے قصیدہ بانت سعاد لکھ کر حضور اکرم کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اپنے گذشتہ گناہوں کی معافی مانگی۔ حضورؐ نے ان کو معاف کر دیا اور قصیدے کے صلے میں اپنی چادرِ مبارک عطا فرمائی۔ اس قصیدے میں کعب رضؓ نے حضورؐ کو "سیفٌ من سیوف الہند" (ہندوستان کی تلواروں میں سے ایک تلوار) کے الفاظ سے مخاطب کیا مگر حضورؐ نے کعب رضؓ کے مصرع میں اصلاح دیکر فرمایا سیفٌ من سیوف اللہ کہنا چاہیئے (یعنی خدا کی تلواروں میں سے ایک تلوار)

آں مقامش برتر از چرخِ بلند — نامدش نسبت با قلیمے پسند

گفت سیفٌ من سیوف اللہ گو — حق پرستی جز براہِ حق مپو

ہم چناں آں رازدانِ جزو و کل — گردِ پایش سرمۂ چشمِ رسل

گفت با امتؐ "ز دنیائے شما — دوستدارم طاعت و طیب و نسا"

گر ترا ذوقِ معانی رہنماست — نکتۂ پوشیدہ در حرفِ "شما" ست

یعنی آں شمعِ شبستانِ وجود — بود در دنیا و از دنیا نبود

جلوۂ او قدسیاں را سینہ سوز (۱) — بود اندر آب و گل آدم ہنوز

من ندانم مرز و بومِ او کجاست — ایں قدر دانم کہ با ما آشناست

ایں عناصر را جہانِ ما شمرد — خویشتن را میہمانِ ما شمرد

زانکہ ما از سینہ جاں گم کردہ ایم — خویش را در خاکداں گم کردہ ایم

مسلم استی دل با قلیمے مبند — گم مشو اندر جہانِ چون و چند

(۱) کنتُ نبیاً و الآدم بین الماء و الطین۔

می نگنجد مسلم اندر مرز و بوم
در دلِ او یا وہ گردد شام و روم

دل بدست آور کہ در پہنائے دل
می شود گم ایں سرائے آب و گل

عقدۂ قومیتِ مسلم کشود
از وطن آقائے ما ہجرت نمود

حکمتش یک ملتِ گیتی نورد
بر اساسِ کلمۂ تعمیر کرد

تا ز بخششہائے آں سلطانِ دیں
مسجدِ ما شد ہمہ روئے زمیں

آں کہ در قرآں خدا اورا ستود (۱)
آں کہ حفظِ جانِ او موعود بود

دشمناں بے دست و پا از ہیبتش
لرزہ بر تن از شکوہِ فطرتش

پس چرا از مسکنِ آبا گریخت؟
تو گماں داری کہ از اعدا گریخت؟

قصہ گویاں حق زما پوشیدہ اند
معنیٔ ہجرت غلط فہمیدہ اند

ہجرت آئینِ حیاتِ مسلم است
ایں ز اسبابِ ثباتِ مسلم است

معنیٔ او از تنک آبی رم است
ترکِ شبنم بہرِ تسخیرِ یم است

(۱) واللہ یعصمک من الناس (آیہ شریفہ)

بگذر از گل گلستان مقصود تست — این زیان پیرایه بندِ سود تست

مهر را آزاده رفتن آبروست — عرصهٔ آفاق زیر پای اوست

همچو جو سرمایه از باران مخواه — بیکران شو در جهان پایان مخواه

بود بحرِ تلخ رو یک ساده دشت — ساحلے ورزید و از شرم آب گشت

بایدت آهنگِ تسخیرِ همه — تا تو می باشی فراگیرِ همه

صورتِ ماهی به بحر آباد شو — یعنی از قیدِ مقام آزاد شو

هر که از قیدِ جهات آزاد شد — چون فلک در شش جهت آباد شد

بوئے گل از ترکِ گل جولانگر است — در فراخائے چمن خود گستر است

اے که یک جا در چمن انداختی — مثلِ بلبل با گلے در ساختی

چون صبا بارِ قبول از دوش گیر — گلشن اندر حلقهٔ آغوش گیر

از فریبِ عصرِ نو هشیار باش
ره فتد اے راهرو هشیار باش

در معنیِ این که وطن اساسِ ملّیت نیست

آں چناں قطعِ اخوّت کرده اند — بر وطن تعمیرِ ملّت کرده اند

تا وطن را شمعِ محفل ساختند — نوعِ انساں را قبائل ساختند

جنّتے جستند در بئس القرار (۱) — تا احلّوا قومهم دار البوار

ایں شجر جنّت ز عالم برده است — تلخیِ پیکار بار آورده است

مردمی اندر جهاں افسانه شد — آدمی از آدمی بیگانه شد

روح از تن رفت و هفت اندام ماند (۲) — آدمیّت گم شد و اقوام ماند

تا سیاست مسندِ مذهب گرفت — ایں شجر در گلشنِ مغرب گرفت

قصّهٔ دینِ مسیحائی فسرد — شعلهٔ شمعِ کلیسائی فسرد

---

(۱) اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِيْنَ بَدَّلُوْا نِعْمَتَ اللّٰهِ كُفْرًا وَّاَحَلُّوْا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا وَبِئْسَ الْقَرَارُ ط (آیهٔ شریفه)

(۲) هفت اندام - اعضاء جسمانی -

اُسقُف از بطیاقتی درماندهٔ (۱) مهره ها از کف برون افشاندهٔ

قوم عیسےٰ بر کلیسا پازده نقد آئینِ چلیپا وازده

دهریت چون جامهٔ مذهب درید مرسلے از حضرت شیطاں رسید

آں فلارنسادیٔ باطل پرست (۲) سرمهٔ او دیدهٔ مردم شکست

نسخهٔ بهرِ شهنشاهاں نوشت در گِلِ ما دانهٔ پیکار کشت

فطرتِ او سوئے ظلمت برده رخت حق ز تیغِ خامهٔ او لخت لخت

بتگری مانندِ آذر پیشه اش بست نقشِ تازهٔ اندیشه اش

مملکت را دینِ او معبود ساخت فکرِ او مذموم را محمود ساخت

بوسه تا بر پائے ایں معبود زد نقدِ حق را بر عیار سود زد

باطل از تعلیمِ او بالیده است حیله اندازی فنے گردیده است

طرحِ تدبیر ز بوں فرجام ریخت (۳) ایں خسک در جادهٔ ایام ریخت

(۱) اُسقُف - پاپائے اعظم ۱۲ - (۲) فلارنساوی یعنی میکی اولی - کتاب الملوک کا مشہور مصنف جو فلارنس میں پیدا ہوا - ۱۲ - (۳) خسک - کانٹے ۱۲ -

شب بچشمِ اہلِ عالم چیدہ است
مصلحت تزویر را نامیدہ است

در معنیِ آں کہ ملّتِ محمدیہ نہایتِ زمانی ندارد

کہ دوامِ ایں ملّتِ شریفہ موعود است

در بہاراں جوشِ بلبل دیدۂ
رستخیزِ غنچہ و گل دیدۂ

چوں عروساں غنچہ ہا آراستہ
از زمیں یک شہر انجم خاستہ

سبزہ از اشکِ سحر شوئیدۂ
از سرودِ آب جو خوابیدۂ

غنچۂ بر می دمد از شاخسار
گیردش بادِ نسیم اندر کنار

غنچۂ از دستِ گلچیں خوں شود
از چمن مانند بو بیروں رود

بست قمری آشیاں بلبل پرید — قطرۂ شبنم رسید و بور مید

رخصت صد لالۂ ناپایدار — کم نساز در رونقِ فصلِ بہار

از زیاں گنجِ فراوانش ہماں — محفلِ گلہائے خندانش ہماں

فصلِ گل از نسترن باقی تر است — از گل و سرو و سمن باقی تر است

کانِ گوہر پرورے گوہر گرے — کم نگردد از شکستِ گوہرے

صبح از مشرق ز مغرب شام رفت — جامِ صد روز از خمِ ایام رفت

بادہ ہا خوردند و صہبا باقی است — دوشہا خوں گشت و فردا باقی است

ہمچناں از فردہائے پے بپے — ہست تقویمِ امم پائندہ تر

در سفر یاراست و صحبت قائم است — فرد رہ گیر است و ملت قائم است

ذاتِ او دیگر صفاتش دیگر است — سنّتِ مرگ و حیاتش دیگر است

فرد برمی خیزد از مشتِ گلے — قوم زاید از دلِ صاحبدلے

فردِ پورِ شصت و ہفتاد است و بس — قوم را صد سال مثلِ یک نفس

زندہ فرد از ارتباطِ جان و تن — زندہ قوم از حفظِ ناموسِ کہن
مرگِ فرد از خشکیِ رودِ حیات — مرگِ قوم از ترکِ مقصودِ حیات
گرچہ ملت ہم بمیرد مثلِ فرد (۱) — از اجل فرماں پذیرد مثلِ فرد
امتِ مسلم ز آیاتِ خداست — اصلش از ہنگامۂ قالُوا بلیٰ است
از اجل ایں قوم بے پرواستے (۲) — استوار از نحن نزلنا استے
نوکرِ قایم از قیامِ ذاکر است — از دوامِ او دوامِ ذاکر است
تا خدا اَن یُطفِؤُا فرمودہ است (۳) — از فسردن ایں چراغ آسودہ است
اُمتے در حق پرستی کاملے — اُمتے محبوبِ ہر صاحبدلے
حق بروں آورد ایں تیغِ اصیل — از نیامِ آرزوہائے خلیلؑ
تا صداقت زندہ گردد از دمش — غیرِ حق سوزد ز برقِ بیہمش
ما کہ توحیدِ خدا را محتشیم — حافظِ رمزِ کتاب و حکمتیم

(۱) وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ (آیہ شریفہ) ۱۲ - (۲) إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ (آیہ شریفہ)
(۳) يُرِيدُونَ أَن يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ (ع)

آسمان با ما سرِ پیکار داشت
در بغل یک فتنهٔ تاتار داشت

بند ها از پا کشود آن فتنه را
بر سرِ ما آزمود آن فتنه را

فتنهٔ پامالِ راهش محشرے
کشتهٔ تیغِ نگاهش محشرے

خفته صد آشوب در آغوشِ او
صبحِ امروزے نزاید دوشِ او

سطوتِ مسلم بخاک و خون تپید
دید بغداد آنچه روما هم ندید

تو مگر از چرخِ کج رفتار پرس
زان نوآئینِ کهن پندار پرس

آتشِ تاتاریان گلزارِ کیست؟
شعله هائے او گلِ دستارِ کیست؟

زانکه ما را فطرت ابراهیمی است
هم به مولے نسبت ابراهیمی است

از تهِ آتش برانداز یم گُل
نارِ هر نمرود را سازیم گُل

شعله هائے انقلابِ روزگار
چون بباغِ ما رسد گردد بهار

رومیان را گرم بازاری نماند
آن جهانگیری جهانداری نماند

شیشهٔ ساسانیان در خون نشست
رونقِ خمخانهٔ یونان شکست

مصر هم در امتحان ناکام ماند — استخوانِ او تهِ اهرام ماند

در جهان بانگِ اذان بود و هست — ملتِ اسلام چنان بود و هست

عشق آئینِ حیاتِ عالم است — امتزاجِ سالماتِ عالم است

عشق از سوزِ دلِ ما زنده است — از شرارِ لا اله تابنده است

گرچه مثلِ غنچه دلگیریم ما
گلستان میرد اگر میریم ما

در معنیِ این که نظامِ ملت غیر از آئینِ صورت نه بندد و آئینِ ملتِ محمدیه قرآن است

ملتے را رفت چون آئین ز دست — مثلِ خاک اجزائے او از هم شکست

هستیِ مسلم ز آئین است و بس
باطنِ دینِ نبیؐ این است و بس

برگ گل شد چون ز آئین بسته شد
گل ز آئین بسته شد گلدسته شد

نغمه از ضبطِ صدا پیداستے
ضبط چون رفت از صدا غوغاستے

در گلوئے ما نفس موجِ هواست
چون هوا پابندِ نے گردد نواست

تو همی دانی که آئینِ تو چیست؟
زیرِ گردوں سرِّ تمکینِ تو چیست؟

آں کتابِ زنده قرآنِ حکیم
حکمتِ او لایزال است و قدیم

نسخهٔ اسرارِ تکوینِ حیات
بے ثبات از قوتش گیرد ثبات

حرفِ او را ریب نے تبدیل نے
آیه اش شرمنده تاویل نے

پخته تر سودائے خام از زورِ او
در فتد با سنگ جام از زورِ او

می برد پابند و آزاد آورد
صید بنداں را بفریاد آورد

نوعِ انساں را پیامِ آخریں
حاملِ او رحمةُ اللعالمیںؐ

---

(۱) لَا رَیْبَ فِیْهِ ط (آیہ شریفہ) ۱۲ - (۲) لَا تَبْدِیْلَ لِکَلِمٰتِ اللّٰهِ (آیہ شریفہ) ۱۲

ارج می گیرد از و نا ارجمند — بنده را از سجده سازد سربلند

رهزناں از حفظِ او رہبر شدند — از کتابے صاحبِ دفتر شدند

دشت پیمایاں ز تابِ یک چراغ — صد تجلی از علوم اندر دماغ

آنکه دوشِ کوه بارش بر نتافت (۱) — سطوتِ او زہرۂ گردوں شگافت

بنگر آں سرمایۂ آمالِ ما — گنجد اندر سینۂ اطفالِ ما

آں جگر تابِ بیابانِ کم آب — چشمِ او احمر ز سوزِ آفتاب

خوشتر از آہو رمِ جمازه اش (۲) — گرم چوں آتش دمِ جمازه اش

رختِ خواب افگنده در زیرِ نخیل — صبحدم بیدار از بانگِ رحیل

دشت سیر از بام و در نا آشنا — ہر زه گرد و از حضر نا آشنا

تا دلش از گرمیِ قرآں تپید — موجِ بیتابش چو گوہر آرمید

خواند ز آیاتِ مبینِ او سبق — بنده آمد خواجه رفت از پیشِ حق

(۱) اِنّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ..... الخ (آیه شریفه) ۱۲ - (۲) جمازه - اونٹنی ۱۲

از جہانبانی نوازد سازِ او — مسندِ جم گشت پا اندازِ او

شہرہا از گردِ پایش ریختند — صد چمن از یک گُلش انگیختند

اے گرفتارِ رسومِ ایمانِ تو — شیوہ ہائے کافری زندانِ تو

قطع کردی امرِ خود را در زُبُر (۱) — جادہ پیمائی اِلیٰ شَیءٍ نُکُر (۲)

گر تو می خواہی مسلماں زیستن — نیست ممکن جز بقرآں زیستن

صوفیِ پشمینہ پوشِ حال مست — از شرابِ نغمۂ قوّال مست

آتش از شعرِ عراقی در دلش — در نمی سازد بقرآں محفلش

از کلاہ و بوریا تاج و سریر — فقرِ او از خانقاہاں باج گیر

واعظِ دستاں زنِ افسانہ بند — معنیِ او پست و حرفِ او بلند

از خطیب و دیلمی گفتارِ او (۳) — با ضعیف و شاذ و مرسل کارِ او

---

(۱) فَتَقَطَّعُوْا اَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا۔ (آیہ شریفہ) ۔ (۲) یوم یدع الداع الیٰ شیٔ نکر (آیہ شریفہ)

(۳) خطیب و دیلمی اسمائے محدثین ۔ ضعیف و شاذ و مرسل ۔ اقسامِ حدیث ۔ ۱۲

از تلاوت بر تو حق دارد کتاب
تو ازو کامے کہ می خواہی بیاب

در معنیِ ایں کہ در زمانۂ انحطاط تقلید از اجتہاد اولیتر است

عہدِ حاضر فتنہ ہا زیر سر است — طبعِ ناپروائے او آفت گر است
بزمِ اقوامِ کہن برہم ازو — شاخسارِ زندگی بے نم ازو
جلوہ اش ما را ز ما بیگانہ کرد — ساز ما را از نوا بیگانہ کرد
از دلِ ما آتشِ دیرینہ بُرد — نور و نارِ لا الہ از سینہ بُرد
مضمحل گردد چو تقویمِ حیات — ملت از تقلید می گیرد ثبات
راہِ آبا رو کہ ایں جمعیت است — معنیِ تقلید ضبطِ ملت است
در خزاں اے بے نصیب از برگ و بار — از شجر مگسل امیدِ بہار

بحر گم کردی زیان اندیش باش
حافظِ جوئے کم آبِ خویش باش

شاید از سیلِ قہستاں برخوری
باز در آغوشِ طوفاں پرُوری

پیکرت دارد اگر جانِ بصیر
عبرت از احوالِ اسرائیل گیر

گرم و سردِ روزگارِ او نگر
سختیِ جانِ نزارِ او نگر

خوں گراں سیر است در رگہائے او
سنگِ صد دہلیز و یک سیمائے او

پنجۂ گردوں چو انگورش فشرد
یادگارِ موسےٰ و ہارون نمرد

از نوائے آتشینش رفت سوز
لیکن اندر سینہ دم دارد ہنوز

زانکہ چوں جمعیتش از ہم شکست
جز براہِ رفتگاں محمل نہ بست

اے پریشاں محفلِ دیرینہ ات
مُردِ شمعِ زندگی در سینہ ات

نقش بر دل معنیٔ توحید کن
چارۂ کارِ خود از تقلید کن

اجتہاد اندر زمانِ انحطاط
قوم را برہم ہمی پیچد بساط

از اجتہادِ عالمانِ کم نظر
اقتدا بر رفتگاں محفوظ تر

عقلِ آبایت ہوس فرسودہ نیست
کارِ پاکاں از غرض آلودہ نیست

فکرِ شاں رسید ہمے باریک تر
ورعِ شاں با مصطفےٰ نزدیک تر

ذوقِ جعفرؓ کاوشِ رازی نماند
آبروئے ملتِ تازی نماند

تنگ بر مارہگذارِ دیں شداست
ہر لئیمے رازدارِ دیں شداست

اے کہ از اسرارِ دیں بیگانۂ
با یک آئیں ساز اگر فرزانۂ

من شنیدستم زنباضِ حیات
اختلافِ تست مقراضِ حیات

از یک آئینی مسلماں زندہ است
پیکرِ ملت ز قرآں زندہ است

ما ہمہ خاک و دلِ آگاہ اوست
اعتصامش کن کہ حبل اللہ اوست

چوں گہر در رشتۂ او سفتہ شو
ورنہ مانندِ غبار آشفتہ شو

در معنیِ این کہ پختگیِ سیرتِ ملّیہ از اتباعِ آئینِ الٰہیّہ است

در شریعت معنیٔ دیگر مجو
غیرِ ضو در باطنِ گوہر مجو

ایں گہر را خود خدا گوہر گر است
ظاہرش گوہر بطونش گوہر است

علمِ حق غیر از شریعت ہیچ نیست
اصلِ سنّت جز محبت ہیچ نیست

فرد را شرع است مرقاتِ یقیں [۱]
پختہ تر از وے مقاماتِ یقیں

ملت از آئینِ حق گیرد نظام
از نظامِ محکمے خیزد دوام

قدرت اندر علمِ او پیداستے
ہم عصا و ہم یدِ بیضاستے

با تو گویم سرِّ اسلام است شرع
شرع آغاز است و انجام است شرع

اے کہ باشی حکمتِ دیں را امیں
با تو گویم نکتۂ شرعِ مبیں

چوں کسے گردد مزاحم بے سبب
با مسلماں در ادائے مستحب

مستحب را فرض گردانیدہ اند
زندگی را عین قدرت دیدہ اند

[۱] مرقات - زینہ ۱۲

روزِ هیجا لشکرِ اعدا اگر (۱) برگمانِ صلح گردد بے خطر
گیرد آساں روزگارِ خویش را بشکند حصن و حصارِ خویش را
تا نگیرد باز کارِ او نظام تاختن بر کشورش آمد حرام
سرِّ ایں فرمانِ حق دانی کہ چیست زیستن اندر خطرہا زندگیست
شرع میخواہد کہ چوں آئی بجنگ شعلہ گردی واشگافی کامِ سنگ
آزماید قوتِ بازوئے تو (۲) می نہد الوند پیشِ روئے تو
باز گوید سرمہ ساز الوند را از تفِ خنجر گداز الوند را
نیست میشِ ناتوانے لاغرے در خورِ سرپنجۂ شیرِ نرے
باز چوں با صعوہ خو گرمی شود (۳) از شکارِ خود زبوں ترمی شود
شارعِ آئیں شناسِ خوب زشت بہرِ تو ایں نسخۂ قدرت نوشت
از عمل آہن عصب می سازدت جائے خوبے در جہاں اندازدت

(۱) ہیجا - جنگ ۱۲ - (۲) الوند - ایران کے ایک پہاڑ کا نام ۱۲ - (۳) صعوہ - مملولا - ۱۲

خسته باشی استوارت می کند　　پخته مثلِ کوهسارت می کند

هست دینِ مصطفیٰ دینِ حیات　　شرعِ او تفسیرِ آئینِ حیات

گر زمینی آسمان سازد ترا　　آنچه حق می خواهد آن سازد ترا

صیقلش آئینه سازد سنگ را

از دلِ آهن رباید زنگ را

تا شعارِ مصطفیٰ از دست رفت　　قوم را رمزِ بقا از دست رفت

آن نهالِ سربلند و استوار　　مسلمِ صحرائیِ اشتر سوار

پائے تا در وادیِ بطحا گرفت　　تربیت از گرمیِ صحرا گرفت

آن چناں کاہید از بادِ عجم　　همچو نے گردید از بادِ عجم

آنکه کشتے شیر را چوں گوسفند　　گشت از پامالِ موے دردمند

آنکه از تکبیرِ او سنگ آب گشت　　از صفیرِ بلبلے بیتاب گشت

آنکه عزمش کوه را کاهے شمرد　　با توکل دست و پائے خود سپرد

آنکہ ضربش گردنِ اعدا شکست — قلبِ خویش از ضربہائے سینہ خست

آنکہ گامش نقشِ صد ہنگامہ بست — پائے اندر گوشۂ عزلت شکست

آنکہ فرمانش جہاں را ناگزیر — بر درش اسکندر و دارا فقیر

کوششِ او با قناعت ساز کرد — تا بہ کشکولِ گدائی ناز کرد

شیخ احمدؒ سیدِ گردوں جناب (۱) — کاسبِ نور از ضمیرش آفتاب

گل کہ می پوشد مزارِ پاکِ او — لا الہ گویان دمد از خاکِ او

با مریدے گفت اے جانِ پدر — از خیالاتِ عجم باید حذر

زانکہ فکرش گرچہ از گردوں گذشت — از حدِ دینِ نبیؐ بیروں گذشت

اے برادر ایں نصیحت گوش کن — پندِ آں آقائے ملت گوش کن

قلب را زیں حرفِ حق گرداں قوی

با عرب در ساز تا مسلم شوی

(۱) حضرت شیخ احمد رفاعی رحمۃ اللہ علیہ - ۱۲

در معنیٔ این کہ حُسنِ سیرتِ ملّیہ از تأدّب باداب محمّدیہ است

سائلے مثلِ قضائے مبرمے — بر درِ ما زد صدائے پیہمے
از غضب چوبے شکستم بر سرش — حاصلِ دریوزہ افتاد از برش
عقل در آغازِ ایامِ شباب — می نیندیشد صواب و ناصواب
از مزاجِ من پدر آزردہ گشت — لالہ زارِ چہرہ اش افسردہ گشت
بر لبش آہے جگر تابے رسید — در میانِ سینۂ او دل تپید
کوکبے در چشمِ او گردید و رخت — بر سرِ مژگان دمے تابید و رخت
ہمچو آں مرغے کہ در فصلِ خزاں — لرزد از بادِ سحر در آشیاں
در تنم لرزید جانِ غافلم — رفت لیلائے شکیب از محملم

گفت فردا اُمّتِ خیرالرسلؐ — جمع گردد پیشِ آں مولائے کل

غازیانِ ملّتِ بیضائے او — حافظانِ حکمتِ رعنائے او

ہم شہیدانے کہ دیں را حجت اند — مثلِ انجم در فضائے ملت اند

زاہدان و عاشقانِ دل فگار — عالمان و عاصیانِ شرمسار

درمیانِ انجمن گردد بلند — نالہ ہائے ایں گدائے دردمند

اے صراطت مشکل از بے مرکبی — من چہ گویم چوں مرا پرسد نبیؐ

"حق جوانے مسلمے باتو سپرد

کو نصیبے از دبستانم نبرد

از تو ایں یک کارِ آساں ہم نشد

یعنی آں انبارِ گِل آدم نشد"

در ملامت زم گفتار آں کریم — من رہینِ خجلت و امید و بیم

اندکے اندیش و یاد آر اے پسر — اجتماعِ امتِ خیرالبشرؐ

بازایں ریشِ سفیدِ من نگر — لرزۂ بیم و امیدِ من نگر

بر پدر ایں جورِ ناز یبا مکن — پیشِ مولا بندہ را رسوا مکن

غنچۂ از شاخسارِ مصطفیٰ — گل شو از بادِ بہارِ مصطفیٰ

از بہارش رنگ و بو باید گرفت — بہرۂ از خُلقِ او باید گرفت

مرشدِ رومی چہ خوش فرمودہ است — آنکہ یم در قطرہ اش آسودہ است

"نگسل از ختم الرسل ایامِ خویش — تکیہ کم کن بر فن و بر گامِ خویش"

فطرتِ مسلم سراپا شفقت است — در جہاں دست و زبانش رحمت است

آنکہ مہتاب از سرِ انگشتش دو نیم — رحمتِ او عام و اخلاقش عظیم

از مقامِ او اگر دور ایستی (۱) — از میانِ معشرِ ما نیستی

تو کہ مُرغِ بوستانِ ما ستی — ہم صفیر و ہم زبانِ ما ستی

نغمۂ داری اگر تنہا مزن — جز بہ شاخِ بوستانِ ما مزن

---

(۱) معشر۔ گروہ۔ جماعت۔ ۱۲

هرچه هست از زندگی سرمایه دار — میرد اندر عنصرِ ناسازگار

بلبل استی در چمن پرواز کن — نغمهٔ با هم نوایان ساز کن

ور عقاب استی تهِ دریا مزی — جز بخلوت خانهٔ صحرا مزی

کوکبی می تاب بر گردونِ خویش

پا منه بیرون ز پیرامونِ خویش

قطرهٔ آبی گر از نیسان بری — در فضائے بوستانش پروری

تا مثالِ شبنم از فیضِ بهار — غنچهٔ تنگش بگیرد در کنار

از شعاعِ آسمان تابِ سحر — کز فسونش غنچه می بندد شجر

عنصرِ نم برکشی از جوهرش (۱) — ذوقِ رم از سالماتِ مضطرش

گوهرت جز موجِ آبی هیچ نیست — سعیِ تو غیر از سرابی هیچ نیست

دریم انداز تش که گردد گوهرے — تابِ او لرزد چو تابِ اخترے

(۱) سالمات - اجزائے ترکیبی - ۱۲

قطرۂ نیساں کہ مہجورِ یم است — نذرِ خاشاکے مثالِ شبنم است

طینتِ پاکِ مسلماں گوہر است — آب و تابش از یمِ پیغمبر است

آبِ نیسانی باغوشش در آ — وز میانِ قلزمش گوہر برآ

در جہاں روشن تر از خورشید شو

صاحبِ تابانیِ جاوید شو

در معنیِ این کہ حیاتِ ملّیہ مرکز محسوس میخواہد و مرکزِ ملّتِ اسلامیہ بیت الحرام است

می کشایم عقدہ از کارِ حیات — سازمت آگاہِ اسرارِ حیات

چوں خیال از خود درمیدن پیشہ اش — از جہت دامن کشیدن پیشہ اش

در جهانِ دیروز و زود آید چسان؟ | وقتِ او فردا و دی زاید چسان؟
گر نظر داری یکے بر خود نگر | جز رمِ پیہم نہ اے بیخبر
تا نماید تابِ نامشہودِ خویش | شعلۂ او پردہ بندازد بودِ خویش
سیرِ او را تا سکوں بیند نظر | موج جویش بستہ آمد در گہر
آتشِ او دم بجویش اندر کشید | لالہ گر دید و ز شاخ بر دمید
فکرِ خامِ تو گراں خیز است و لنگ | تہمتِ گل بست بر پروازِ رنگ
زندگی مرغِ نشیمن ساز نیست | طائرِ رنگ است و جز پرواز نیست
در قفس واماندہ و آزاد ہم | با نواہا می زند فریاد ہم
از پرش پرواز شوید و مبدم | چارۂ خود کردہ جوید و مبدم
عقدہ ہا خود می زند در کارِ خویش | باز آساں می کند دشوارِ خویش
پا بگل گردد حیاتِ تیز گام | تا دو بالا گردشِ ذوقِ خرام
سازہا خوابیدہ اند در سوزِ او | دوش و فردا زادۂ امروزِ او

دمبدم مشکل گرو آساں گذار
دمبدم نو آفرین و تازہ کار

گرچہ مثل بوسرا پاایش رم است
چوں وطن در سینۂ گیرو دم است

رشتہ ہائے خویش را بر خود تند
تکمۂ گردد گرہ بر خود زند

در گرہ چوں دانہ دار د برگ و بر
چشم بر خود وا کند گردد شجر

خلعتے از آب و گل پیدا کند
دست و پا و چشم و دل پیدا کند

خلوت اندر تن گزیند زندگی
انجمن ہا آفریند زندگی

ہمچناں آئینِ میلادِ دام
زندگی بر مرکزے آید بہم

حلقہ را مرکز چو جاں در پیکر است
خطِ او در نقطۂ او مضمر است

قوم را ربط و نظام از مرکزے
روزگارش را دوام از مرکزے

راز دار و رازِ ما بیت الحرم
سوزِ ما ہم سازِ ما بیت الحرم

چوں نفس در سینۂ او را پرو ریم
جانِ شیریں است او ما پیکریم

تازه رو بستانِ ما از شبنمش
مزرعِ ما آب گیر از زمزمش

تابِ دارا از ذرّه هایش آفتاب
غوطه زن اندر فضایش آفتاب

دعوئے او را دلیل استیم ما
از براہینِ خلیلؑ استیم ما

در جہاں ما را بلند آوازہ کرد
با حدوثِ ما قِدم شیرازہ کرد

ملّتِ بیضا ز طوفش ہم نفس
ہمچو صبحِ آفتاب اندر قفس

از حسابِ او یکی بسیاریت
پختہ از بندِ یکی خود واریت

تو ز پیوندِ حریمے زندہ
تا طوافِ او کنی پائندہ

در جہاں جانِ امم جمعیت است
در نگر سرِّ حرم جمعیت است

عبرتے اے مسلمِ روشن ضمیر
از مآلِ اُمّتِ موسیٰ بگیر

داد چوں آں قوم مرکز را ز دست
رشتۂ جمعیّتِ ملت شکست

آنکہ بالید اندر آغوشِ رسل
جزوِ او دانندۂ اسرارِ کل

دہر سیلی بر بنا گوشش کشید
زندگی خوں گشت و از چشمش چکید

رفت نم از ریشہ ہائے تاکِ او
بید مجنوں ہم نروید خاکِ او

از گُلِ غربت زباں گم کردۂ (۱)
ہم نوا ہم آشیاں گم کردۂ

شمع مردہ نوحہ خواں پروانہ اش
مشتِ خاکم لرزد از افسانہ اش

اے ز تیغِ جورِ گردوں خستہ تن
اے اسیرِ التباس و وہم و ظن

پیرہن را جامۂ احرام کن
صبح پیدا از غبارِ شام کن

مثلِ آبا غرق اندر سجدہ شو
آنچناں گم شو کہ یکسر سجدہ شو

مسلمِ پیشیں نیازے آفرید
تا بہ نازِ عالم آشوبے رسید

در رہِ حق پا بہ نوکِ خار خست
گلستاں در گوشۂ دستار بست

---

(۱) از گل غربت۔ یعنی غربت کی وجہ سے۔ ۱۲

در معنیِ این که جمعیتِ حقیقی از محکم گرفتن نصب العین است

و دلیلیه است و نصب العین امتِ محمدیه حفظ و نشرِ توحید است

با تو آموزم زبانِ کائنات — حرف و الفاظ است اعمالِ حیات

چون ز ربطِ مدعائے بستہ شد — زندگانی مطلعِ برجستہ شد

مدعا گردد اگر مہمیزِ ما — ہمچو صرصر می رود شبدیزِ ما

مدعا رازِ بقائے زندگی — جمع سیمابِ قوائے زندگی

چون حیات از مقصدے محرم شود — ضابطِ اسبابِ این عالم شود

خویشتن را تابعِ مقصد کند — بہرِ او چیند گزیند رد کند

ناخدا را یم روی از ساحل است — اختیارِ جادہ ہا از منزل است

بر دلِ پروانہ داغ از ذوقِ سوز — طوفِ او گردِ چراغ از ذوقِ سوز

قیس اگر آوارہ در صحرا ستے — مدعایش محملِ لیلا ستے

تا بود شہر آشنا لیلائے ما — برنمی خیزد بصحرا پائے ما

ہمچو جاں مقصود پنہاں در عمل — کیف و کم از وے پذیرد ہر عمل

گردشِ خونے کہ در رگہائے ماست — تیز از سعیِ حصولِ مدعاست

از تفِ او خویش را سوزد حیات — آتشے چوں لالہ اندوزد حیات

مدعا مضرابِ سازِ ہمت است — مرکزے کو جاذبِ ہر قوت است

دست و پائے قوم را جنباند او — یک نظر صد چشم را گرداند او

شاہدِ مقصود را دیوانہ شو — طائفِ ایں شمع چوں پروانہ شو

خوش نوائے نغمہ سازِ قم زد است (۱) — زخمۂ معنی بہ ابریشم زد است

تا کشد خار از کفِ پارہ سپر — می شود پوشیدہ محمل از نظر

---

(۱) رفتم کہ خار از پا کشم محمل نہاں شد از نظر
یک لحظہ غافل گشتم و صد سالہ راہم دور شد (ملک قمی)

گر بقدرِ یک نفس غافل شدی
دور صد فرسنگ از منزل شدی

این کہن پیکر کہ عالم نامِ اوست (۱) زامتزاجِ امہات اندامِ اوست
صد نیستاں کاشت تا یک نالہ رست صد چمن خوں کرد تا یک لالہ رست
نقشہا آورد و افگند و شکست تا بہ لوحِ زندگی نقشِ تو بست
نالہ ہا در کشتِ جاں کاریدہ است تا نوائے یک اذاں مالیدہ است
مدتے پیکار با احرار داشت با خداوندانِ باطل کار داشت
تخمِ ایماں آخر اندر گل نشاند باز بانت کلمۂ توحید خواند
نقطۂ او دوارِ عالم لا الہ انتہائے کارِ عالم لا الہ
چرخ را از زورِ او گردندگی مہر را پایندگی رخشندگی
بحر گوہر آفرید از تابِ او موج در دریا تپید از تابِ او

(۱) امتزاج امہات یعنی عناصر کا اختلاط۔ ۱۲

خاک از موجِ نسیمش گل شود — مشتِ پر از سوزِ او بلبل شود

شعله در رگهائے تاک از سوزِ او — خاکِ میناتا بناک از سوزِ او

نغمه هایش خفته در سازِ وجود — جویدت اے زخمه و رسازِ وجود

صد نوا داری چو خون در تن رواں — خیز و مضرابے بہ تارِ او رساں

زانکه در تکبیر رازِ بودِ تست — حفظ و نشرِ لا الٰه مقصودِ تست

تا نه خیزد بانگِ حق از عالمے — گر مسلمانی نیاسائی دمے

می ندانی آیهٔ اُمّ الکتاب (۱) — امتِ عادل ترا آمد خطاب

آب و تابِ چهرهٔ ایام تو — در جهاں شاهد علی الاقوام تو

نکته سنجاں را صلائے عام ده — از علومِ اُمّیے پیغام ده

اُمّیے پاک از هوائے گفتارِ او (۲) — شرحِ رمزِ ما غوٰی گفتارِ او (۳)

---

(۱) وکذٰلک جعلنٰکم اُمّةً وّسطاً لتکونوا شهداء علی النّاس ط

(۲) وما ینطق علی الهوٰی - ۱۲

(۳) وما ضلّ صاحبکم وما غوٰی - ۱۲

تا بدست آورد نبضِ کائنات — وا نمود اسرارِ تقویمِ حیات

از قبائے لالہ ہائے ایں چمن — پاک شو مثلِ آنو دیہائے کہن

در جہاں وابستۂ دینش حیات — نیست ممکن جز بآئینش حیات

اے کہ می داری کتابش در بغل — تیز تر نہ پا بہ میدانِ عمل

فکرِ انساں بت پرستے بتگرے — ہر زماں در جستجوئے پیکرے

باز طرحِ آذری انداختہ است — تازہ تر پروردگارے ساختہ است

کاید از خوں ریختن اندر طرب — نامِ او رنگ است و ہم ملک و نسب

آدمیت کشتہ شد چوں گوسفند — پیشِ پائے ایں بتِ نا ارجمند

اے کہ خوردستی زمینائے خلیلؑ — گرمیِ خونت ز صہبائے خلیلؑ

بر سرِ ایں باطلِ حق پیرہن — تیغ لا موجود الا ھو بزن

جلوہ در تاریکیِ ایام کن — آنچہ بر تو کامل آمد عام کن (۱)

(۱) اَلیَوم اکملت لکم دینکم واتممت علیکم نعمتی۔

لرزم از شرمِ تو چوں روزِ شمار　　پرسدت آں آبروئے روزگار

حرفِ حق از حضرتِ ما بُردہ

پس چرا با دیگراں نسپردہ

در معنیِ ایں کہ توسیعِ حیاتِ ملّیہ از تسخیرِ قوائے نظامِ عالم است

اے کہ با نا دیدہ پیماں بستہ　　ہمچو سیل از قیدِ ساحل رستہ

چوں نہال از خاکِ ایں گلزار خیز　　دل بغائب بند و با حاضر ستیز

ہستیِ حاضر کند تفسیرِ غیب　　می شود دیباچۂ تسخیرِ غیب

ماسوا از بہرِ تسخیر است و بس　　سینۂ او عرصۂ تیر است و بس

از کُنِ حق ماسوا شد آشکار　　تا شود پیکانِ تو سنداں گذار

رشتۂ باید گرہ اندر گرہ　　تا شود لطفِ کشودن را فرہ

(۱) عرضہ - نشانہ (۲) فرہ - باعث

غنچه‌ئی؟ از خود چمن تعمیر کن
شبنمی؟ خورشید را تسخیر کن

از تو می آید اگر کارِ شگرف
از دمِ گرمے گداز این شیر برف

هر که محسوسات را تسخیر کرد
عالمے از ذرّه تعمیر کرد

آنکه تیرش قدسیان را سینه خست
اول آدم را سرِ فتراک بست

عقدهٔ محسوس را اول کشود
همت از تسخیرِ موجود آزمود

کوه و صحرا دشت و دریا بحر و بر
تختهٔ تعلیم اربابِ نظر

اے که از تاثیرِ افیون خفته‌ئی
عالمِ اسباب را دون گفته‌ئی

خیز و وا کن دیدهٔ مخمور را
دون مخوان این عالمِ مجبور را

غایتش توسیعِ ذاتِ مسلم است
امتحانِ ممکناتِ مسلم است

می زند شمشیرِ دوران بر تنت
تا به بینی هست خون اندر تنت

سینه را از سنگ زوری ریش کن
امتحانِ استخوانِ خویش کن

حق جهان را قسمتِ نیکان شمرد
جلوه‌اش با دیدهٔ مومن سپرد

کارواں را رہگذار است این جہاں — نقدِ مومن را عیار است این جہاں

گیر او را تا نہ او گیرد ترا
ہمچو مے اندر سبو گیرد ترا

دل اندیشہ ات طوطی پرا ست — آں کہ گامش آسماں پہنا ورا ست

احتیاجِ زندگی میراندش — بر زمیں گردوں سپر گرداندش

تا ز تسخیرِ قوائے این نظام — ذوفنونیہائے تو گردد تمام

نائبِ حق در جہاں آدم شود — بر عناصر حکمِ او محکم شود

تنگی ات پہنا پذیرد در جہاں (۱) — کارِ تو اندام گیرد در جہاں

خویش را بر پشتِ با دا سوار کن — یعنی این جمّازہ را ماہار کن

دستِ رنگیں کن ز خونِ کوہسار — جوئے آبِ گوہر از دریا برآر

صد جہاں در یک فضا پوشیدہ اند — مہرہا در ذرّہ ہا پوشیدہ اند

(۱) اندام گرفتن کار یعنی آراستہ شدن کار ۱۲

از شعاعش دیده کن نادیده را — وانما اسرارِ نافهمیده را

تابش از خورشیدِ عالمتاب گیر — برقِ طاق افروز از سیلاب گیر

ثابت و سیّارهٔ گردون و طن — آن خداوندانِ اقوامِ کهن

این همه اے خواجه آغوشِ تواند (۱) — پیش خیز و حلقه در گوشِ تواند (۲)

جستجو را محکم از تدبیر کن — انفس و آفاق را تسخیر کن

چشمِ خود بکشاؤ در اشیا نگر — نشه زیرِ پردهٔ صهبا نگر

تا نصیب از حکمتِ اشیا برد — ناتوان باج از توانایان خورد

صورتِ هستی ز معنی ساده نیست — این کهن ساز از نوا افتاده نیست

برق آهنگ است هشیارش زنند — خویش را چون زخمه بر تارش زنند

تو که مقصودِ خطابِ انظُری — پس چرا این راه چون کوران بری

قطرهٔ کز خود فروزی محرم است — باده اندر تاک و بر گل شبنم است

---

(۱) آغوش - لونڈی - کنیز ۱۲ - (۲) پیش خیز - خدمتگار ۱۲ -

چوں بدریا در رود گوہر شود — جوہرش تابندہ چوں اختر شود

چوں صبا بر صورتِ گلہا متن — غوطہ اندر معنیِ گلزار زن

آنکہ بر اشیا کمند انداختست — مرکب از برق و حرارت ساختست

حرف چوں طائر بہ پرواز آورد (۱) — نغمہ را بے زخمہ از ساز آورد

اے خرت لنگ از رہِ دشوار زیست — غافل از ہنگامۂ پیکار زیست

ہمرہانت پے بہ منزل بُردہ اند — لیلیِٰ معنی ز محمل بُردہ اند

تو بصحرا مثلِ قیس آوارۂ — خستۂ وا ماندۂ بیچارۂ

علمِ اسما (۲) اعتبارِ آدم است
حکمتِ اشیا حصارِ آدم است

---

(۱) مرزا غالب بہ تغییرِ الفاظ - ۱۲ - (۲) وعلم آدم الاسماء

در معنیِ این که کمالِ حمایتِ ملیه این است که ملت مثلِ فرد احساس خودی پیدا کند و تولید و تکمیلِ این احساس از ضبطِ روایاتِ ملیه ممکن گردد

کودکے را دیدی اے بالغ نظر — کو بود از معنیِ خود بے خبر

ناشناسِ خویش و در نزدیک آنچناں — ماه را خواہد کہ برگیرد عناں

از ہمہ بیگانہ آں مامک پرست — گربہ مست و شیر مست و خواب مست

زیر و بم را گوشِ او درگیر نیست — نغمہ اش جز شورشِ زنجیر نیست

سادہ و دوشیزہ افکارش ہنوز — چوں گہر پاکیزہ گفتارش ہنوز

جستجو سرمایۂ پندارِ او — از چرا چوں کے کجا گفتارِ او

نقش گیرِ این و آں اندیشہ اش — غیر جوئی غیر بینی پیشہ اش

چشمش از دنبال اگر گیرد کسے — جانِ او آشفتہ می گردد بسے

فکر خامش در ہوائے روزگار — پرکشا مانندِ بازِ نوشکار

در پئے نخچیرہا بگذاردش — باز سوئے خویشتن می آردش

تازہ آتشگیریِ افکارِ او (۱) — گل فشاند زرچکِ پندارِ او

چشمِ گیرایش فتد بر خویشتن — دستکے بر سینہ می گوید کہ "من"

یا ز او با خود شناسایش کند — حفظِ ربطِ دوش و فردایش کند

سفتہ ایامش درین تارِ زراند — ہیچ گوہر از پئے یک دیگر اند

گرچہ ہر دم کاہد افزاید گلش — "من" ہمانستم کہ بودم "در دوشش"

ایں "منِ" نوزادہ آغازِ حیات

نغمۂ بیداریِ سازِ حیات

---

(۱) زرچک۔ ایک قسم کی آتشبازی جسے ہندی میں پھلجھڑی کہتے ہیں۔ ۱۲

ملتِ نوزاده مثلِ طفلک است — طفلکے کو در کنارِ مامک است

طفلکے از خویشتن ناآگہے — گوہرِ آلودۂ خاکِ رہے

بستہ با امروز و فردا ش نیست — حلقہ ہائے روز و شب در پا ش نیست

چشمِ ہستی را مثالِ مردم است — غیر را بینندہ و از خود گم است

صد گرہ از رشتۂ خود وا کند — تا سرِ تارِ خودی پیدا کند

گرم چوں افتد بکارِ روزگار — ایں شعورِ تازہ گردد پایدار

نقشہا بر دارد و اندازد او — سرگذشتِ خویش را می سازد او

فرد چوں پیوندِ ایامش گسیخت — شانۂ ادراکِ او دندانہ ریخت

قوم روشن از سوادِ سرگذشت — خود شناس آمد ز یادِ سرگذشت

سرگذشت او گر از یادش رود — باز اندر نیستی گم می شود

نسخۂ بودِ ترا اے ہوشمند — ربطِ ایام آمدہ شیرازہ بند

ربطِ ایام است ما را پیرہن — سوزنش حفظِ روایاتِ کہن

چیست تاریخ اے ز خود بیگانۂ
داستانے قصّۂ افسانۂ؟

ایں ترا از خویشتن آگہ کند
آشنائے کار و مردِ رہ کند

روح را سرمایۂ تاب است ایں
جسمِ ملت را چو اعصاب است ایں

ہمچو خنجر بر فسانت می زند
باز بر روئے جہانت می زند

وہ چہ سازِ جاں نگار و دلپذیر
نغمہ ہائے رفتہ در تارش اسیر

شعلۂ افسردہ در سوزش نگر
دوش در آغوشِ امروزش نگر

شمعِ او بخت امم را کوکب است
روشن از وے امشب و ہم دیشب است

چشمِ پرکارے کہ بیند رفتہ را
پیشِ تو باز آفریند رفتہ را

بادۂ صد سالہ در مینائے او
مستیِ پارینہ در صہبائے او

صید گیرے کو بدام اندر کشید
طائرے کز بوستانِ ما پرید

ضبط کن تاریخ را پایندہ شو
از نفسہائے رمیدہ زندہ شو

دوش را پیوند با امروز کن
زندگی را مرغِ دست آموز کن

رشتهٔ ایام را آور بدست — ورنه گردی روز کور و شب پرست

سر زند از ماضیِ تو حالِ تو — خیزد از حالِ تو استقبالِ تو

مشکن ار خواهی حیاتِ لازوال — رشتهٔ ماضی ز استقبال و حال

موج ادراکِ تسلسل زندگی است

مے کشاں را شورِ قلقل زندگی است

در معنیِ این که بقائے نوع از اموومت است

و حفظ و احترامِ اموومت اصلِ اسلام است

نغمه خیزد از زخمهٔ زن ساز مرد — از نیازِ او دو بالا نازِ مرد

پوششِ عریانیِ مرداں زن است (۱) — حسنِ دلجوعشق را پیراهن است

(۱) هُنَّ لباسٌ لکم (آیهٔ شریفه)

عشقِ حق پروردهٔ آغوشِ او — این نوا از زمزمهٔ خاموشِ او

آنکه نازد بر وجودش کائنات (۱) — ذکرِ او فخر است و باطیب و صلوٰة

مسلمے کورا پرستارے شمرد — بهرهٔ از حکمتِ قرآں نبرد

نیک اگر بینی امومت رحمت است — زانکه اورا با نبوت نسبت است

شفقتِ او شفقتِ پیغمبر است — سیرتِ اقوام را صورتگر است

از امومت پختہ تر تعمیرِ ما — در خطِ سیمائے او تقدیرِ ما

هست اگر فرهنگِ تو معنی رسے — حرفِ اُمت نکته ها دارد بسے

گفت آں مقصودِ حرفِ کُن فکان — زیرِ پائے امهات آمد جناں

ملت از تکریمِ ارحام است و بس — ورنه کارِ زندگی خام است و بس

از امومت گرم رفتارِ حیات — از امومت کشفِ اسرارِ حیات

از امومت پیچ و تابِ جوئے ما — موج و گرداب و حبابِ جوئے ما

---

(۱) حدیث مشهور - ۱۲

آں رُخِ رستاق زادے جاہلے (۱) (۲) (۳) پست بالائے سطبرے بد گلے

ناتراشے پرورش نا دادۂ کم نگاہے کم زبانے سادۂ

دل ز آلامِ امومت کردہ خوں گردِ چشمش حلقہ ہائے نیلگوں

ملت ار گیرد ز آغوشش بدست یک مسلمانِ غیور و حق پرست

ہستیِ ما محکم از آلامِ اوست صبحِ ما عالم فروز از شامِ اوست

واں تہی آغوشِ نازک پیکرے خانہ پرورِ نگاہش محشرے

فکرِ او از تابِ مغرب روشن است ظاہرش زن باطنِ او نازن است

بندہائے ملتِ بیضا گسیخت تا ز چشمش عشوہ ہا حل کردہ ریخت

شوخ چشم و فتنہ زا آزادیش از حیا ناآشنا آزادیش

علمِ او بارِ امومت برنتافت بر سرِ شامش یکے اختر نتافت

ایں گل از بستانِ ما نارستہ بہ
داغش از دامانِ ملت شستہ بہ

(۱) ف خفتہ زشت
(۲) ا رستاق زادہ سبز چشمے
(۳) سطبرے فربہ

لا الٰہ گویاں چو انجم بے شمار — بستہ چشم اندر ظلامِ روزگار

پا نبردہ از عدم بیروں ہنوز — از سوادِ کیف و کم بیروں ہنوز

مضمر اندر ظلمتِ موجودِ ما — آں تجلّی ہائے نامشہودِ ما

شبنمے بر برگِ گل ننشستہ — غنچہ ہائے از صبا ناخستہ

بر دمد ایں لالہ زارِ ممکنات — از خیابانِ ریاضِ اُمہات

قوم را سرمایہ اے صاحب نظر — نیست از نقد و قماش و سیم و زر

مالِ او فرزند ہائے تندرست — تر دماغ و سخت کوش و چابک و چست

حافظِ رمزِ اخوّت مادراں

قوّتِ قرآن و ملّت مادراں

در معنیِ ایں کہ سیدۃ النساء فاطمۃ الزہراؓ اسوۂ کاملہ است برائے نساءِ اسلام

مریمؑ از یک نسبتِ عیسیٰؑ عزیز
از سہ نسبت حضرتِ زہراؓ عزیز

نورِ چشمِ رحمۃ اللعالمینؐ
آں امامِ اوّلین و آخرینؐ

آں کہ جاں در پیکرِ گیتی دمید
روزگارِ تازہ آئیں آفرید

بانوئے آں تاجدارِ ھل اتیٰ
مرتضیٰ مشکل کشا شیرِ خدا

پادشاہ و کلبۂ ایوانِ او
یک حسام و یک زرہ سامانِ او

مادرِ آں مرکزِ پرکارِ عشق
مادرِ آں کارواں سالارِ عشق

آں یکے شمعِ شبستانِ حرم
حافظِ جمعیتِ خیر الاممؐ

تا نشیند آتشِ پیکار و کیں
پشتِ پا زد بر سرِ تاج و نگیں

واں دگر مولائے ابرارِ جہاں — قوّتِ بازوئے احرارِ جہاں

در نوائے زندگی سوز از حسینؓ — اہلِ حق حرّیت آموز از حسینؓ

سیرتِ فرزندہا از اُمہات — جوہرِ صدق و صفا از اُمہات

مزرعِ تسلیم را حاصل بتولؓ — مادراں را اسوۂ کامل بتولؓ

بہرِ محتاجے دلش آنگونہ سوخت — بایہودے چادرِ خود را فروخت

نوری و ہم آتشی فرمانبرش — گم رضایش در رضائے شوہرش

آں ادب پروردۂ صبر و رضا — آسیا گرداں و لب قرآں سرا

گریہ ہائے او ز بالیں بے نیاز — گوہر افشاندے بدامانِ نماز

اشکِ او بر چید جبریل از زمیں — ہمچو شبنم ریخت بر عرشِ بریں

رشتۂ آئینِ حق زنجیرِ پاست — پاسِ فرمانِ جنابِ مصطفیٰ است

ورنہ گردِ تربتش گردیدمے

سجدہ ہا بر خاکِ او پاشیدمے

خطاب بہ مخدراتِ اسلام

اے روایت پردۂ ناموسِ ما (۱) تابِ تو سرمایۂ فانوسِ ما

طینتِ پاکِ تو مارا رحمت است قوتِ دین و اساسِ ملت است

کودکِ ما چوں لب از شیرِ تو شست لا الہ آموختی او را نخست

می تراشد مہرِ تو اطوارِ ما فکرِ ما گفتارِ ما کردارِ ما

برقِ ما کو در سحابت آرمید بر جبل رخشید و در صحرا تپید

اے امینِ نعمتِ آئینِ حق در نفسہائے تو سوزِ دینِ حق

دورِ حاضر تر فروش و پُر فن است کاروانش نقدِ دیں را رہزن است

کورویزداں ناشناس ادراکِ او ناکساں زنجیریٔ پیچاکِ او

چشمِ او بیباک و ناپروا ستے پنجۂ مژگانِ او گیرا ستے

---

(۱) آزاد۔ چادر ۱۲

صیدِ او آزاد خواند خویش را　　کشتهٔ او زنده داند خویش را

آب بندِ نخلِ جمعیّت توئی　　حافظِ سرمایهٔ ملت توئی

از سرِ سود و زیاں سودا مزن　　گام جز بر جادهٔ آبا مزن

هوشیار از دستبردِ روزگار　　گیر فرزندانِ خود را در کنار

این چمن زاداں که پر نکشاده اند　　ز آشیانِ خویش دور افتاده اند

فطرتِ تو جذبه ها دارد بلند (۱)　　چشمِ هوش از اسوهٔ زهرا مبند

تا حسینے شاخِ تو بار آورد
موسمِ پیشیں بگلزار آورد

---

(۱) اسوه - نمونه

خلاصہ مطالب مثنوی

در تفسیر سورۂ اخلاص

قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ

من شبے صدّیق را دیدم بخواب — گُل زخاکِ راہِ او چیدم بخواب

آں اَمَنَّ النَّاس بر مولائے ما (۱) — آں کلیم اوّلِ سینائے ما

ہمت او کشتِ ملت را چو ابر — ثانیٔ اسلام و غار و بدر و قبر

گفتمش اے خاصۂ خاصانِ عشق — عشقِ تو سرمطلع دیوانِ عشق

(۱) اَمَنَّ النَّاسِ عَلَیَّ فِی صُحْبَتِہٖ وَمَالِہٖ اَبُوبَکْرٍ (حدیث)

پختہ از دستت اساسِ کارِ ما
چارۂ فرما پئے آزارِ ما

گفت تا کے در ہوس گردی اسیر
آب و تاب از سورۂ اخلاص گیر

اینکہ در صد سینہ پیچد یک نفس
سِرّے از اسرارِ توحید است و بس

رنگِ او بر کن مثالِ او شوی
در جہاں عکسِ جمالِ او شوی

آنکہ نامِ تو مسلماں کردہ است
از دوئی سوئے یکی آوردہ است

خویشتن را ترک و افغاں خواندۂ
وائے بر تو آنچہ بودی ماندۂ

وارہاں نامیدہ را از ناہا
ساز با خُم در گذر از جاہا

اے کہ تو رسوائے نام افتادۂ
از درختِ خویش خام افتادۂ

با یکی ساز از دوئی بردار رخت
وحدتِ خود را مگرداں لختِ لخت

اے پرستارِ یکی گر تو توئی
تا کجا باشی سبق خوانِ دوئی

تو درِ خود را بخود پوشیدۂ (۱)
در دل آور آنچہ بر لب چیدۂ

(۱) پوشیدن بمعنی بستن - ۱۲

صد طلل از سطوتے انگیختی | بر حصارِ خود شبیخوں ریختی
یک شو و توحید را مشہود کن | غائبش را از عمل موجود کن

لذتِ ایماں فزاید در عمل
مردہ آں ایماں کہ ناید در عمل

اللہُ الصَّمَدُ

گر باللہ الصمد دل بستۂ | از حدِ اسباب بیروں جستۂ
بندۂ حق بندۂ اسباب نیست | زندگانی گردشِ دولاب نیست
مسلم استی بے نیاز از غیر شو | اہلِ عالم را سراپا خیر شو
پیشِ منعم شکوۂ گردوں مکن | دستِ خویش از آستیں بیروں مکن
چوں علیؓ در سازِ بانانِ شعیر | گردنِ مرحب شکن خیبر بگیر
منّت از اہلِ کرم بردن چرا | نشترِ لا و نعم خوردن چرا

رزقِ خود را از کفِ دوناں مگیر — یوسف استی خویش را ارزاں مگیر

گرچہ باشی مور و ہم بے بال و پر — حاجتے پیشِ سلیمانے مبر

راہ دشوار است ساماں کم بگیر — در جہاں آزاد زی آزاد میر

سبحۂ اَقْلِلْ مِنَ الدُّنیا شمار (۱) — از تعیش حُرّاً شوی سرمایہ دار

تا توانی کیمیا شو گل مشو — در جہاں منعم شود سائل مشو

اے شناسائے مقامِ بوعلیؒ — جرعۂ آرم ز جامِ بوعلیؒ

پشتِ پا زن تختِ کیکاؤس را — سر بدہ از کف مدہ ناموس را

خود بخود گردد درِ میخانہ باز،

برتہی پیمانگانِ بے نیاز

قاہرِ اسلامیاں ہارون رشید (۲) — آنکہ نقفور آبِ تیغِ او چشید

---

(۱) اَقلل مِنَ الدنیا تعش حرّاً (قولِ فاروقؓ)

(۲) نقفور - رومی بادشاہ جس کو ہارون نے متعدد بار شکست دی۔

گفت مالک رض را کہ اے مولائے قوم — روشن از خاکِ درت سیمائے قوم

اے نوا پرداز گلزارِ حدیث — از تو خواہم درسِ اسرارِ حدیث

لعل تا کے پردہ بندد اندرِ یمن — خیز و در دارالخلافت خیمہ زن

اے خوشا تا بانیِ روزِ عراق — اے خوشا حسنِ نظر سوزِ عراق

می چکد آبِ خضر از تاکِ او — مرہمِ زخمِ مسیحا خاکِ او

گفت مالک رض مصطفےٰ را چاکرم — نیست جز سودائے او اندر سرم

من کہ باشم بستۂ فتراکِ او — برنخیزم از حریمِ پاکِ او

زندہ از تقبیلِ خاکِ یثربم — خوشتر از روزِ عراق آمد شبم

عشق می گوید کہ فرمانم پذیر — پادشاہاں را بخدمت ہم مگیر

تو ہمی خواہی مرا آقا شوی — بندۂ آزاد را مولا شوی

بہرِ تعلیمِ تو آیم بر درت — خادمِ ملت نگردد چاکرت

بہرۂ خواہی اگر از علمِ دیں — درمیانِ حلقۂ ما ہم نشیں

بے نیازی نازہا دارد بسے
نازِ او اندازہا دارد بسے

بے نیازی رنگِ حق پوشیدن است — رنگِ غیر از پیرہن شوئیدن است

علمِ غیر آموختی اندوختی — روئے خویش از غازہ اش افروختی

ارجمندی از شعارش می بری — من ندانم تو توئی یا دیگری

از نسیمش خاکِ تو خاموش گشت — وز گل دریجاں تہی آغوش گشت

کشتِ خود از دستِ خود ویراں مکن — از سحابش گدیۂ باراں مکن

عقلِ تو زنجیریِ افکارِ غیر — در گلوئے تو نفس از تارِ غیر

بر زبانت گفتگوہا مستعار — در دلِ تو آرزوہا مستعار

قمریانت را نواہا خواستہ — سروہایت را قباہا خواستہ

باوہ می گیری بجام از دیگراں — جام ہم گیری بوام از دیگراں

آں نگاہش سترِ مازاغ البصر — سوئے قوم خویش باز آید اگر

(۱) مازاغ البصر وما طغی (آیۂ شریفہ)

می شناسد شمعِ او پروانہ را　　نیک داند خویش و ہم بیگانہ را

"لَستَ مِنّی" گویدت مولائے ما

وائے ما اے وائے ما اے وائے ما

زندگانی مثلِ انجم تا کجا　　ہستیِ خود در سحر گم تا کجا

ریوے از صبحِ دروغے خوردۂ　　رخت از پہنائے گردوں بردۂ

آفتاب استی یکے در خود نگر　　از نجومِ دیگراں تابے مخر

بر دلِ خود نقشِ غیر انداختی　　خاک بُردی کیمیا در باختی

تا کجا رخشی ز تابِ دیگراں　　سر بسر سوز از شرابِ دیگراں

تا کجا طوفِ چراغِ محفلے　　ز آتشِ خود سوز اگر داری دلے

چوں نظر در پردہ ہائے خویش باش　　می پرو اما بجائے خویش باش

در جہاں مثلِ حباب اے ہوشمند　　راہِ خلوت خانہ بر اغیار بند

---

(۱) لَستَ مِنّی۔ یعنی تو میری قوم سے نہیں ہے ۱۲ (۲) ریو۔ فریب ۱۲

فرد فرد آمد کہ خود را واشناخت　　قوم قوم آمد کہ جز با خود نساخت

از پیامِ مصطفےٰ آگاہ شو

فارغ از اربابِ دون اللہ شو

لَمْ یَلِدْ وَلَمْ یُوْلَدْ

قومِ تو از رنگ و خوں بالاتر است　　قیمتِ یک اسودش صد احمر است

قطرۂ آبِ وضوئے قنبرے　　در بہا برتر ز خونِ قیصرے

فارغ از ارباب و ام و اعمام باش (۱)　　ہمچو سلماں زادۂ اسلام باش

نکتۂ اے ہمدمِ فرزانہ بیں (۲)　　شہد را در خانہ ہائے لانہ بیں

قطرۂ از لالۂ حمراستے　　قطرۂ از نرگسِ شہلاستے

ایں نمی گوید کہ من از عبہرم (۳)　　آں نمی گوید من از نیلوفرم

(۱) سلمان فارسی رضؓ سے لوگوں نے ان کا شجرۂ نسب دریافت کیا۔ انہوں نے جواب دیا۔ سلمان ابن اسلام ۱۲ (۲) لانہ۔ شہد کا چھتہ ۱۲ (۳) عبہر۔ نرگس۔ ۱۲

ملتِ ماشانِ ابراہیمی است (۱) شہدِ ما ایمانِ ابراہیمی است

گر نسب را جزوِ ملت کردۂ رخنہ در کارِ اخوت کردۂ

در زمینِ ما نگیرد ریشہ ات

ہست نامسلم ہنوز اندیشہ ات

ابنِ مسعودؓ آں چراغ افروزِ عشق جسم و جانِ او سراپا سوزِ عشق

سوخت از مرگِ برادر سینہ اش آب گردید از گداز آئینہ اش

گریہ ہائے خویش را پایاں ندید در غمش چوں مادراں شیون کشید

"اے دریغا آں سبق خوانِ نیاز یارِ من اندر دبستانِ نیاز"

"آہ آں سروِ سہی بالائے من در رہِ عشقِ نبیؐ ہمپائے من"

حیف او محرومِ دربارِ نبیؐ

چشمِ من روشن زدیدارِ نبیؐ"

---

(۱) شان۔ شہد کا چھتہ ۱۲

نیست از روم و عرب پیوندِ ما — نیست پابندِ نسب پیوندِ ما

دل به محبوبِ حجازی بسته‌ایم — زیں جهت با یک دگر پیوسته‌ایم

رشتهٔ ما یک تولا بیش بس است — چشمِ ما را کیفِ صهبا بیش بس است

مستیِ او تا بخونِ ما دوید — کهنه را آتش زد و نو آفرید

عشقِ او سرمایهٔ جمعیت است — همچو خون اندر عروقِ ملت است

عشق در جان و نسب در پیکر است — رشتهٔ عشق از نسب محکم تر است

عشق ورزی از نسب باید گذشت — هم ز ایران و عرب باید گذشت

امتِ او مثلِ او نورِ حق است — هستیِ ما از وجودش مشتق است

"نورِ حق را کس نجوید زاد و بود (مولانا رومؒ) خلعتِ حق را چه حاجت تار و پود"

هر که پا در بندِ اقلیم وجد است

بی خبر از لَم یَلِد لَم یُولَد است

وَلَمْ یَکُنْ لَهُ کُفُوًا اَحَدٌ

مسلمِ چشم از جهاں بربستہ چیست؟ فطرتِ ایں دل بحق پیوستہ چیست؟
لالۂ کو بر سرِ کوہے دمید گوشۂ دامانِ گلچینے ندید
آتش او شعلۂ گیرد بہ بر از نفس ہائے نخستینِ سحر
آسماں زآغوشِ خود نگذاردش کوکبِ واماندۂ پندارد ش
بوسہ ش اوّل شعاعِ آفتاب
شبنم از چشمش بشوید گردِ خواب
رشتۂ با لم یکن باید قوی تا تو در اقوامِ بیہمتا شوی
آنکہ ذاتش واحد است و لاشریک بندہ اش ہم درنسازد با شریک
مومنِ بالائے ہر بالا ترے غیرتِ او برنتابد ہمسرے
خرقۂ لا تحزنوا اندر برش (۱) انتم الاعلون تاجے برسرش

(۱) لا تحزنوا ولا تھنوا انتم الاعلون الخ (آیہ شریفہ)

می کشد بارِ دو عالم دوشِ او
بحر و بر پروردهٔ آغوشِ او

برغوِ تندر رمِ دام افگندهٔ گوش (۱)
برق اگر ریزد همی گیرد بدوش

پیشِ باطل تیغ و پیشِ حق سپر
امر و نهی او عیارِ خیر و شر

در گره صد شعله دارد اخگرش
زندگی گیرد کمال از جوهرش

در فضائے ایں جہانِ ہائے و ہو
نغمه پیدا نیست جز تکبیرِ او

عفو و عدل و بذل و احسانش عظیم
ہم بقہر اندر مزاجِ او کریم

سازِ او در بزم ہا خاطر نواز
سوزِ او در رزم ہا آہن گداز

در گلستاں با عنادل ہم صفیر
در بیاباں جرّہ بازِ صید گیر

زیرِ گردوں می نیاساید دمش
بر فلک گیرد قرار آب و گلش

طائرش منقار بر اختر زند
آنسوئے ایں کہنہ چنبر پر زند

تو بہ پروازے پرے نکشودهٔ
کرمکِ استی زیرِ خاک آسودهٔ

(۱) غوتندر - بجلی کی کڑک ۱۲

خوار از مہجوریِ قرآں شدی — شکوہ سنجِ گردشِ دوراں شدی

اے چو شبنم بر زمیں افتندۂ — در بغل داری کتابِ زندۂ

تا کجا در خاک می گیری وطن

رخت بردار و سرِ گردوں فگن

عرضِ حالِ مصنّف بحضورِ رحمۃ للعالمینؐ

اے ظہورِ تو شبابِ زندگی — جلوہ ہا تعبیرِ خوابِ زندگی

اے زمیں از بارگاہت ارجمند — آسماں از بوسۂ بامت بلند

شش جہت روشن ز تابِ روئے تو — ترک و تاجیک و عرب ہندوئے تو

از تو بالا پایۂ ایں کائنات — فقرِ تو سرمایۂ ایں کائنات

در جہاں شمعِ حیات افروختی — بندگاں را خواجگی آموختی

بے تو از نابود مندیہا خجل
پیکرانِ ایں سرائے آب و گل

تا دمِ تو آتشے از گل کشود
تودہ ہائے خاک را آدم نمود

ذرّہ دامن گیرِ مہر و ماہ شد
یعنی از نیروئے خویش آگاہ شد

تا مرا افتاد بر رویت نظر
از اب و ام گشتہ محبوب تر

عشق در من آتشے افروختہ است
فرصتش باد اکہ جانم سوختہ است

نالۂ مانندِ نے سامانِ من
آں چراغِ خانۂ ویرانِ من

از غمِ پنہاں نگفتن مشکل است
بادہ در مینا نہفتن مشکل است

مسلم از سیرتِ نبیؐ بیگانہ شد
باز ایں بیت الحرم بتخانہ شد

از منات و لات و عزّائے و ہبل
ہر یکے دارد بتے اندر بغل

شیخِ ما از برہمن کافر تر است
زانکہ او را سو منات اندر سر است

رختِ ہستی از عرب برچیدہ
در خمستانِ عجم خوابیدہ

مثلِ زر در قابِ عجم اعضائے او
سرد تر از اشکِ اوصہبائے او

همچو کافر از اجل ترسندهٔ — سینهٔ اش فارغ ز قلب زندهٔ
نعشش از پیش طبیبان برده ام — در حضورِ مصطفےٰ آورده ام
مرده بود از آبِ حیوان گفتمش — سرّے از اسرارِ قرآں گفتمش
داستانے گفتم از یارانِ نجد — نکتهٔ آوردم از بستانِ نجد
محفل از شمعِ نوا افروختم — قوم را رمزِ حیات آموختم
گفت بر ما بند و افسونِ فرنگ (۱) — هست غوغایش ز قانونِ فرنگ
اے بصیری را رداً بخشندهٔ (۲) — بر بطِ سلما مرا بخشندهٔ
ذوقِ حق دہ ایں خطا اندیش را — اینکه نشناسد متاعِ خویش را
گر دلم آئینهٔ بے جوہر است — ور بحرفم غیرِ قرآں مضمر است
اے فروغت صبحِ اعصار و دہور — چشمِ تو بینندهٔ ما فی الصدور

(۱) قانون - ایک قسم کا ساز - ۱۲ - (۲) بصیری مصنف قصیدهٔ بُردہ جس نے عالمِ رویا میں نبی کریمؐ کو اپنا مشہور قصیدہ (امن تذکر جیرانٍ بذی سلم الخ) سنایا - حضورؐ نے اس کے صلے میں خوش نصیب بصیری کو اپنی چادر مطہر عطا فرمائی - ۱۲

پردهٔ ناموسِ فکرم چاک کن — ایں خیاباں را ز خارم پاک کن
تنگ کن رختِ حیات اندر برم — اہلِ ملت را نگہدار از شرم
سبز کشتِ نا بسامانم مکن — بہرہ گیر از ابرِ نیسانم مکن
خشک گرداں بادہ در انگورِ من — زہر ریز اندر مئے کافورِ من
روزِ محشر خوار و رسوا کن مرا — بے نصیب از بوسهٔ پا کن مرا
گر دُرِ اسرارِ قرآں سفتہ ام — با مسلماناں اگر حق گفتہ ام
ایکہ از احسانِ تو ناکس کس است — یک دعایت مزدِ گفتارم بس است
عرض کن پیشِ خدائے عز و جل — عشقِ من گردد ہم آغوشِ عمل
دولتِ جانِ حزیں بخشیدۂ — بہرۂ از علمِ دیں بخشیدۂ

در عمل پایندہ تر گرداں مرا
آب نیسانم گہر گرداں مرا

رختِ جاں تا در جہاں آوردہ ام — آرزوئے دیگرے پروردہ ام

همچو دل در سینه‌ام آسوده است — محرم از صبحِ حیاتم بوده است

از پدر تا نامِ تو آموختم — آتشِ این آرزو افروختم

تا فلک دیرینه‌تر سازد مرا — در قمارِ زندگی بازد مرا

آرزوئے من جواں تر می شود — این کہن صہبا گراں تر می شود

این تمنا زیرِ خاکم گوہر است — در شبم تابِ ہمیں یک اختر است

مدتے با لالہ رویاں ساختم — عشق با مرغولہ مویاں باختم

باده‌ها با ماه سیمایان زدم — بر چراغِ عافیت دامان زدم

بر قمار قصید گردِ حاصلم — رہزناں بردند کالائے دلم

این شراب از شیشهٔ جانم نریخت (۱) — این زرِ سارا ز دامانم نریخت

عقلِ آذر پیشه‌ام زنار بست — نقشِ او در کشورِ جانم نشست

سالها بودم گرفتارِ شکے — از دماغِ خشکِ من لا ینفکے

---

(۱) سارا - خالص ۱۲ -

حرفے از علم الیقیں ناخواندۂ
در گمان آبادِ حکمت ماندۂ

ظلمتم از تابِ حق بیگانہ بود
شامم از نورِ شفق بیگانہ بود

ایں تمنا در دلم خوابیدہ ماند
در صدف مثلِ گہر پوشیدہ ماند

آخر از پیمانۂ چشمم چکید
در ضمیرِ من نواہا آفرید

اے زیادِ غیرِ تو جانم تہی
بر لبش آرم اگر فرماں دہی

زندگی را از عمل ساماں نبود
پس مرا ایں آرزو شایاں نبود

شرم از اظہارِ او آید مرا
شفقتِ تو جرأت افزاید مرا

ہست شانِ رحمت گیتی نواز
آرزو دارم کہ میرم در حجاز

مسلمے از ما سوا بیگانۂ
تا کجا زنّاریِ بتخانۂ

حیف چوں او را سر آید روزگار
پیکرش را دیر گیرد در کنار

از درت خیزد اگر اجزائے من
وائے امروزم خوشا فردائے من

فرخا شہرے کہ تو بودی در آں
اے خنک خاکے کہ آسودی در آں

"مسکنِ یار است و شہرِ شاہِ من پیشِ عاشق ایں بود حب الوطن"

کوکبم را دیدۂ بیدار بخش مرقدے در سایۂ دیوار بخش

تا بیاساید دلِ بیتابِ من بستگی پیدا کند سیمابِ من

با فلک گویم کہ آرامم نگر
دیدۂ آغازم انجامم نگر

کتبہ

عبدالمجید خوشنویس لوہاری منڈی لاہور